

Георгізов Г. М.

**ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СВІДОМОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
(1920 – 1929 рр.)**

ЧЕРКАСИ – 2015

ЗМІСТ

Переднє слово.....	3
Розділ 1. Колективізм. Формативний підхід – диференціація свідомості українського селянина в умовах нових економічних перетворень.....	7
1.1. Аграрна політика РКП(б) на Україні та кооперування як засоби ідеологічної переорієнтації селянства.....	7
1.2. Диференціація селянства України та її вплив на КНС – політичну, економічну і культурну опору партії більшовиків на селі.....	27
1.3. Від колективізації господарства до пролетаризації свідомості.....	41
Розділ 2. Соціалізм. Відносна стабілізація – створення нового архетипу української культури.....	50
2.1. Народна освіта – основоположний засіб впливу радянської ідеології.....	50
2.2. Українізація як результат тимчасового консенсусу між українським традиціоналізмом та більшовицьким пролеткультом.....	64
2.3. Боротьба двох культур – національне чи соціальне.....	80
Розділ 3. Атеїзм. Деструктивність непівського консенсуалізму – перехід до остаточної соціалізації українського суспільства.....	155
3.1. Культурна революція та її вплив на селянську релігійну свідомість.....	155
3.2. Церковний розкол, як один з елементів перетворення релігійної свідомості на квазіпартійну.....	192
3.3. Утворення «Антирелігійного фронту» та остаточна перемога соціалізму на селі.....	193
Висновки.....	169
Список використаних джерел і літератури.....	177

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Об'єктом історичної науки є сукупність явищ суспільного життя, історії всіх аспектів існування людського суспільства. Духовний, ментальний стан народу, його думки і соціальні почуття – така ж історична реальність, як і політична боротьба та соціально-економічні реформи, як в Україні, так і в цілому світі. Однією із специфічних рис цієї реальності є обумовленість природно-кліматичними особливостями України, наявність агроландшафтів, унікальних за своїми відтворювальними можливостями, що впливали на розвиток всього українського суспільства протягом всього історичного його існування, яке завдяки працелюбності, не знищеної навіть десятиліттями тоталітаризму, хліборобській вдачі українського народу, незважаючи на вкрай несприятливі соціально-політичні умови, змогло досягнути своє власне місце у світовій цивілізації. У час духовного відродження України, проблема української ментальності особливо загострюється. По-перше, необхідно знайти хто ми є, аби будувати державу, адекватну нашій вдачі. Тільки реалізація потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, здатна ушляхетнити життєдіяльність народу та повернути втрачені честь і гідність самооцінці особистості. По-друге, об'єктивно наукове відтворення трагічної історії України, вільної від «білих плям» фальсифікацій та ідеологічних нашарувань.

Слід сказати, що під впливом певних ідеологічно-правових норм та орієнтацій до 1991 року вітчизняні історіографи традиційно розглядали лише два аспекти історичного процесу: політичний та економічний. Але такі аспекти історії як свідомість, психологія мас, ментальні чинники особистості, чинників, що її формують в надзвичайно широкому діапазоні, від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного аспектів, то вони були предметом дослідження, в основному, філософії та соціальної психології. Історія мас, класів, станів – була головною темою для таких досліджень.

Ментальність – пов'язана з нею системність людської свідомості, психології людини, дозволяє зробити певну переорієнтацію у науковій методології, що уможливлює аналізувати історичний процес, історичні події, на рівні функціональної взаємозалежності процесів пов'язаних з

формуванням ментальності різних соціальних груп та категорій суспільства. Щоб узгодити різні методологічні підходи, на думку, виникає потреба визначити завдання історичної науки щодо вивчення духовного життя народу. Ця потреба викликана конкретно історичним змістом тих подій, в рамках яких перебуває і сьогоднішня, сучасна Українська держава і український народ – учасники загальноцивілізаційного процесу, що окреслюється як історія.

У сучасний період в Україні проблема соціальних відносин та взаємозв'язків є однією з найбільш складних та нез'ясованих, що надалі може ускладнити загальний стан справ між різними верствами українського суспільства. Також ця потреба виникла з моменту коли почали формуватися нові чинники впливу на ментальність сучасників. Виникають такі поняття як «стара» (радянських часів) і «нова» (періоду незалежності України) види ментальності. Але назви ці не зовсім відповідають дійсності, оскільки момент переходу від застарілих форм, стереотипів організації ментального поля людей, особистості, до нових, модернових носить ознаки проміжної стадії. Такі ознаки містять в собі ферменти обох напрямлень – змін: майбутнє – минуле. Ментальність сьогоднішнього дня є і вчорашнім і завтрашнім.

Будучи, в широкому загалі, нацією, що формувалася в площині селянського світовідчуття та натуралістичного світобачення, нацією, яка без презирства бачить своє коріння в хліборобстві та у всьому, що з ним пов'язане, не може не відчувати справжнього інтересу до цієї теми. У всіх ключових християнських обрядах українців, явно ще з поганських часів, зберігають ритуальну роль зерно і хліб. В наш час вручення короваю почесним гостям потрапило і до дипломатичного протоколу. Протягом сторіч для українця єдине «справжнє» (тобто сакральне) заняття – хліборобство.

Актуальність проблем в Україні, пов'язаних з селянством, не підлягає сумніву. Соціально-психологічні аспекти сьогоднішнього, взяті з погляду їх суто історичної вагомості, переломлюючись в свідомості сучасників, що знаходяться на межі тисячоліть, а значить приймаючих участь у формуванні нового історичного етапу, не можуть не трансформувати і менталітет. Як наслідок, змінюються структура і стереотип поведінки всього етносу, що є завжди динамічними

величинами, що і визначається конкретикою внутрішньо – етнічної еволюції, котра однаково не схожа з соціальною та біологічною. Попереднім етапом, за якого особливим, еволюційним, чином зазнали зміни етносоціальні та етнопсихологічні стереотипи, був період нової економічної політики запровадженої партією більшовиків (1921 – 1929 рр.), період структурної реорганізації свідомості селян, феномена розмежування селянської психології під натиском комуністичного прагматизму та ідеологічних догматів.

Історична наука все більше звільняється від впливу марксистсько-ленінської методології і стоїть на засадах об'єктивного переосмислення методологічних принципів та підходів. Формаційний підхід все більше зазнає реформування, класовий та партійний принцип, що звужував бачення дійсного в історії та впливав на переоцінку реальних фактів, явищ суспільного життя, використовується сьогодні лише в певних теоретичних структурах. В середовищі сучасних дослідників дедалі популярнішим стає структурно-функціональний метод, що допомагає відтворенню варіативності різних типів людського соціуму пов'язаних з культурою, психологією, ментальністю, оскільки використовуючи принцип історичної ретроспективи можна простежити еволюцію свідомості всього етносу. Космологічна (архетипічна, міфологічна) свідомість, перекрита, замінена історичною, лінійною свідомістю, не зникла безслідно, вона, як основа, архетип людського мислення, постійно проступає у тексті культури, культурні епохи, історія культури – це постійний діалог з міфологією.

В період непу виникає новий тип національно-класової свідомості, що справив вирішальний вплив на менталітет українського селянства – комуністичний волюнтаристсько-утилітарний тип свідомості, пов'язаний з революційною–пролетарською мораллю, таким особливим поглядом на суспільство та оточуючий світ, що був тотожний більшовицькій доктрині, діалектичному, матеріалістичному світовідчуттю. З'ясування всього спектру проблем, пов'язаних з аналізом фракталів ментальності українських селян, допомагає проаналізувати онтологічний аспект їх життя. Основні параметри такої онтології були ініційовані загальноцивілізаційним процесом – розпадом імперського

типу держав на мононаціональні утворення, новим обертом етногенетичної адаптації, філогенезом зумовленого буржуазно-капіталістичною еволюцією, однією з сторін-фракталів якого була науково-технічна революція.

Розділ 1

Колективізм. Формативний підхід – диференціація свідомості українського селянина в умовах нових економічних перетворень

1.1

Аграрна політика РКП(б) на Україні та кооперування, як засоби ідеологічної переорієнтації селянства

XX століття було досить фатальним для народів усього світу. Але у цій фатальності виявився такий трансцендентальний імпульс історії соціумів, що врешті-решт вивів на історичну арену нові народи, нації, нові держави. Серед них постала і Україна. І хоч роком її народження є рік 1991, але еволюційно вона з'явилася ще у буремному фатумі подій початку XX століття. Саме ця фатальність історичних подій, що знайшла свій прояв у революції 1917 р., і була тим особливим психологічно-субстанційним ферментом, який призвів до матеріального опредмечення нової парадигми, що і виявила себе в появі нової радянської ментальності.

Революція, а потім і громадянська війна стали каталізаторами, що, з однієї сторони, сприяли більш щільній, тотальній ідеологізації тогочасного суспільства, з іншої сторони, стали базою, на основі якої відбувалася руйнація традиційних основ народної культури. В період революції виявилась спроможність українського етносу до модифікації свідомості тих хто його складає, що в свою чергу надало можливість в майбутньому адаптуватися українському етносу в умовах нових історичних реалій. «Ця модифікованість українського етносу характеризується в особливостях національного характеру, що фіксуються на рівні архетипів світосприйняття і поведінки, які в метафізичній площині співвідносяться з духом нації і виявляються в національному менталітеті»¹.

В період революції, а також появи УРСР національна тотальність зазнала впливу інших ідеологічних чинників, іншого спрямування, що пропонували злиття особистості, її індивідуальності, з загалом, з

¹ Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – С. 62

масою класу і відбувалося в руслі двох доктрин, двох ідеологічних напрямів.

Одна з них претендувала на поліконфесійність, намагаючись замінити собою, організацію, яка з часом втрачала свою суспільну роль – православну церкву, і про яку Ф. Фюре сказав так: «Тоталітарна держава в дійсності – теократія, і її керуюча каста, якщо вона хоче зостатися при владі, повинна вважатися непогрішною»². Ця ж доктрина проголошувала і загальнопланетарний інтернаціоналізм. Однак цей напрямок відчутно послабив свої позиції в очах народних мас в 1917–1919 р., тим, що запропонувавши відчувати всі принади національної незалежності, зовсім ігнорував питання національної держави. Слід при цьому зауважити, що національний рух – це була, все ж таки, більш аристократично-інтелігентна форма суспільної рефлексії на Україні того часу. Але основна народна, селянська маса населення спрямовувала своєї рефлексії у більш матеріальному напрямку – до землі-матінки, яка на думку Д. Х. Ібрагімової, одвічно в очах селян була тотожною землеробству, яке виступало космічним процесом, поєднуючим час і простір, духовну і матеріальну сфери, людський світ і природу³.

В принципі, селянство України прагматично віднеслась до політики та ідеології більшовиків, хоч її прагнення мали забарвлення більш приземлене і вольове. «Селянин в першу чергу практик. Як би не були привабливі і багатообіцяючі комуністичні гасла, вони залишаються для нього пустим відволіканням, якщо не базуються на злободенних і найважливіших для нього економічних інтересах»⁴.

Український селянин намагався стати не пролетарем, який повинен був духовно розчинитися в масі класу, а прямував до індивідуалізму, що було цілком природньо, оскільки в цілому він продовжував прагнути традиційного для українського селянства індивідуального господарства. «Селянське світосприйняття у всіх його етнокультурних проявах виражає цю злитність засобу виробництва з

² Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии. – С. 119.

³ Ибрагимова Д.Х. Неп и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – С. 109.

⁴ ДАВО. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 645. – С. 133.

образом життя, спорідненість виробництва засобів існування з самим існуванням, з відтворенням людського життя»⁵.

Перші успіхи більшовиків на селі у 1917–1918 р., швидко змінилися на шалені невдачі, оскільки селянський, український індивідуалізм буремно опирався не тільки практиці військового комунізму і продрозкладки, але і самій ідеології пролетаріату у її викривлено-більшовицькому трактуванні. На теренах бувшої Російської імперії встановлювалися нові форми існування людської спільності, нова влада, новий диктат. Нова, радянська державність потребувала українського хліба і вугілля, але на заваді до реалізації її потреб стояв занадто яскраво виражений індивідуалізм українського селянина, ментально упереджений, що, впершу чергу, виявляв у так званих куркульських повстаннях, а власне селянській війні проти радянської влади і ніяка наполегливість і жорстокість загонів ЧК і регулярних частин Червоної Армії не давала перспектив на перемогу у такому протистоянні. У резолюції ЦВК Радянської України прийнятої у квітні 1919 року говорилось, що через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є цілком недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднарком у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК⁶.

Це була справжня політична криза, масштаби і глибина її були такі, що Ленін повинен був визнати: «Радянська влада в силу свого економічного положення хитається»⁷. Вихід був єдиний: скінчити грабіж селянства, цей безпосередній комуністичний підхід до задач будівництва в місті і селі, що перешкоджав підйому виробничих сил і виявився основною причиною поглибленої економічної і політичної кризи, з якою зіткнулися більшовики на весні 1921 року. Незабаром виступаючи на X десятому з'їзді РКП(б) Ленін скаже, що тільки взаємодомовленість з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії. «Треба звернути увагу на цю домовленість – договір з селянством, в основі якого лежала заміна продрозкладки

⁵ Ганжа И.Ф. Украинское село на пути к социализму. – С. 133.

⁶ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 2. – С. 132.

⁷ Ульянов–Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – С. 25.

натуральним податком»⁸. Тому потрібно віддати належне керівництву РКП(б), а надто В. Леніну, що все ж знайшов вихід з ситуації, коли майже виграна у 1920 році громадянська війна почала набувати нових обертів, і швидко змінив не лише тактичні підходи відносно села, але і загальні ідеологічні орієнтири⁹.

Щодо розпочатого у березні 1921 р. Х з'їзду РКП(б), то його можливо твердо вважати не винятковою подією, а закономірною, пов'язаною з бурхливим опором українських селян, що вплинув на більшовизм – як теорію та ідеологію, таким чином, призвів до їх переосмислення та реформації нехай не всіма більшовиками, а хоча б – Леніним, який ще навесні 1918 р. проголошував, що необхідно вчитися державному капіталізму німців, всіма силами переймати його, не шкодувати диктаторських прийомів, для того, щоб прискорити переймання ще більше, ніж Петро прискорював переймання західництва варварською Руссю, не спиняючись перед варварськими засобами боротьби проти варварства¹⁰.

Х з'їзд РКП(б), який працював у Москві 8-16 березня 1921 року, ознаменувався крутим поворотом Радянської держави від воєнного комунізму до Нової Економічної Політики. Але зробити такий поворот, безумовно, історичної ваги, прийняти рішення для його втілення було непросто. В середовищі вищих і середніх ешелонів партійно-радянського керівництва відбувалися серйозні дискусії відносно НЕПу. «Рішення Х з'їзду РКП(б) продрозкладки натуральним податком викликало незадоволення в партійному середовищі. Багатьом такий поворот в економічній політиці здавався поверненням до капіталізму. Так помилкову позицію в цьому питанні зайняв лютневий 1921 р. пленум ЦК КП(б)У, що відбувався під головуванням В. Молотова. В постанові пленуму йшлося про недоцільність для України заміни продрозкладки натуральним податком»¹¹.

Х з'їзд РКП(б) давав поштовх не тільки до реорганізації класових підходів, а і реформування всієї радянської політичної системи, що якнайкраще характеризує цитата з виступу на цьому з'їзді В.

⁸ Ульянов–Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 31. – С. 342.

⁹ Бруцкус Б. Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. – С. 159.

¹⁰ История ментальностей. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – С. 3.

¹¹ Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. – С. 44.

Затонського: «Національний рух був пробуджений революцією. Цього ми не добачили, певним чином проґавили. Це потрібно прямо сказати. У цьому була колосальна помилка Комуністичної партії, яка працювала на Україні. Ми це проґавили, ми всі в цьому винні. Ми проґавили зростання національного руху, який був абсолютно природним у той момент, коли піднялися до свідомого життя широкі мужицькі темні маси. Ми проґавили той момент, коли піднялося абсолютно природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитись на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову, почав підводити голову і вимагати значно більше від того, що він вимагав раніше, за царату. Революція пробудила культурний рух, пробудила широкий національний рух, ми проґавили його, і він пішов, цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство. Це треба прямо сказати! Це була наша величезна помилка!»¹². Ця промова як найкраще могла б слугувати керівництвом, по вирішенню тих проблем, що поставило перед РКП(б) українське село.

Впровадження Нової Економічної Політики на Україні не могло не зачіпити і певні догматичні принципи комуністичної ідеології, а відтак і вплинути на політичні, економічні та культурні чинники, завдяки яким відбувалося формування нової ментальності та національної психології. Аналізуючи події того часу А. Граціозні писав: «Неп відповідав, хоч і з великими протиріччями і обмеженнями, бажанням селянства, обумовлених їх традиційним культурним спадком, самим яскравим прикладом якого був націонал-комунізм 20-х років, особливо його український варіант»¹³. Для українського селянства неп дедалі ставав справжньою «кисневою подушкою» і тому основним, визначальним завданням непу, було якомога швидше заспокоїти знесилене громадянською війною, військово-комуністичною політикою селянство та створити для нього стимули, що підвищили виробництво сільськогосподарської продукції, а також для «... підняття селянських господарств та поступового всебічного кооперування села, аби таким

¹² Варга Е.В. Проблемы экономической политики при пролетарской диктатуре. – С. 187.

¹³ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. – С. 41.

чином перетворити дрібні селянські господарства на господарства індустріалізовані, колективні»¹⁴.

Селяни, які на основі даних сільських Рад були віднесені до категорії бідних, податків державі не сплачували зовсім. «Своїм тягарем продподаток лягав на кульцьку заможню частину села. Біднота від податку звільнялась. Середняк сплачував помірний податок. Селянам було надано право вільної реалізації надлишків, що залишались після сплати продподатку. Спочатку передбачалось, що держава буде отримувати ці надлишки шляхом натурального товарообміну на промислові товари через кооперацію, минуючи приватного торговця»¹⁵ [12, с. 186]. Відродження сільськогосподарської кооперації, проведення землевпорядкувальних робіт в інтересах усіх категорій селянства, дозвіл оренди земель і застосування у визначених розмірах найманої праці, декларувалося в бюлетені опродкомгуба Волині від 9 березня 1921 р., – проводилося з метою притягнення широких мас організованого пролетаріату для активної роботи потрібно втягнення незаможних селян в ролі провідників продовольчої роботи на селі, використання широкої гласної звітності в роботі продорганів, безкомпромісна очистка їх від елементів чужих пролетарській психології – ось загальні умови перемоги на продовольчому фронті¹⁶.

Відомо, що з другої половини 1922 р. в оподаткуванні селян України перегини, спричинені продрозкладкою, було майже повністю виправлено. Поява після врожаю 1922 р. товарних надлишків у більшості селянських господарств дала можливість фактично реалізувати постанову про заміну продрозкладки продовольчим податком. Як зазначив відомий тогочасний радянський економіст Е. Громан, період 1922/23 рр. був першим нормальним роком господарського життя після восьми ненормальних років¹⁷. Запровадження в економічній політиці натурального продовольчого податку, який був менший за розміром попередньої продрозкладки, свідчило про відмову від формування державного продовольчого фонду реквізиційним шляхом, а у оподаткуванні селянства державою

¹⁴ Архивы Кремля. – Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – С. 44.

¹⁵ Берхин И. Б. История СССР (1917–1978). – С. 186.

¹⁶ ДАЖО. – Ф. Р-960. – Оп. 1. – Спр. 7. – С. 211.

¹⁷ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української СРС. – С. 72.

почав здійснюватися диференційований вибірковий підхід з урахуванням стану селянських сімей.

Із проголошенням непу визначилися і нові тенденції у здійсненні аграрної політики в Україні, що було обумовлено намаганням радянської влади подолати кризові явища в економіці, пошуком шляхів виходу з післявоєнної розрухи, відбудовою промисловості та бажанням задовольнити продовольчі потреби громадян. Вихід з кризи міг бути лише такий, що забезпечував би постійне і стабільне надходження сільськогосподарських продуктів з села. Необхідно було пробудити інтерес селянина в розширенні виробництва. Тому керівництво державою вирішило замінити продрозкладку введенням податкової системи. «Продподаток, – сказано в доповіді Т. Кондратьєва «Про систему єдиного сільськогосподарського натурального податку», – повинен якомога щільніше стимулювати розвиток виробничих сил народного і особливо сільського господарства і по можливості підтримувати вільногосподарчу ініціативу населення, а також стимулювати найбільш прогресивні і цінні галузі і типи господарства»¹⁸ [237, арк. 16].

Нова економічна політика, яка гарантувала селянину вільний розвиток господарства, логічно вела до повної легалізації приватної торгівлі та відновлення внутрішнього ринку, без якого неможливий був розвиток сільського господарства. Щоправда, спочатку йшлося про те, щоб надавати селянам можливість використовувати надлишки продукції лише в місцевому господарському обороті, тобто продавати їх на сільських ярмарках, обмежуючись місцевим оборотом, а в загальнодержавному масштабі організовувати товарообмін. «Земельний закон, що пердає всю наявну землю в руки безземельних і продовольча політика, що визначає досить істотні пільги для найбільш енергійно працюють сільської бідноти»¹⁹. Товарообмін витіснявся товарно-грошовими відносинами, які були майже ліквідовані в період військово-комуністичної політики. З другої половини 1922 р. в Україні вільна торгівля стала виконувати органічно властиву їй функцію наочного і безстороннього «зважування» товарів

¹⁸ ДАЖО. – Ф. Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – С. 16.

¹⁹ ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 214. – С. 113.

за їхньою цінністю, що поступали на ринок для споживача. Безумовно, державний ринок сам по собі не міг регулювати всієї різноманітності потреб у тій чи іншій галузі радянської економіки.

З розвитком непу ринок СРСР дедалі набуває капіталістичних ознак, відбувається поступова трансформація всієї комуністичної доктрини, що в свою чергу поліпшує реформування селянської свідомості та створює передумови для появи ментальності нового типу. Ринкові відносини доби неп на Україні допомагають адаптуванню як доктринальних більшовицьких теорій, так і соціуму в якому вони запроваджуються. «Селянство отримало змогу продавати лишки своїх проуктів, промисловість переведена на госпрозрахунок, при якому вона робить на ринок і з нього одержує собі все потрібне для виробництва. Заробітня платня з натуральної переходить до грошової. Сільське господарство вже перестає бути натуральним, – починає працювати на ринок та купувати на ньому все потрібне і, як кажуть, поступово переходить у товарове»²⁰. Таке положення відповідало марксовій теорії ведення господарства, тобто кооперуванню. «Проста кооперація представляє пануючу форму в тих галузях виробництва, в яких капітал діє в досить значних розмірах, але де не розподіл праці, ні машини, не грають значної ролі»²¹.

Подоланню руйнацій у галузі економіки села України рішуче сприяло наведення державою належного порядку в розхитаних до краю фінансах. У квітні 1922 р. розпочалася грошова реформа, яку започаткував відомий економіст І. Л. Юровський. Відбулися дві деномінації: перша за декретом РНК від 3-го листопада 1921р. і друга за декретом від 24 жовтня 1922 р., що встановили грошовий знак зразка 1923 р. Один карбованець знаками 1923 р. прирівнювався 100 карбованцям знаками 1922 р., і ця друга деномінація виправляла незручності першої і населення дійсно пристосувалося до того, щоб називати 1 мільйон карбованців одним карбованцем²². Незабаром в обіг ввійшли золоті й срібні монети. Тоді ж було випущено паперовий червінець, який прирівнювався до 10 крб. золотом. Через рік з'явився червінець, що містив 8,6 г золота і мав тверде забезпечення. Ці державні акції селяни

²⁰ Варга Е. В. Проблемы экономической политики при пролетарской диктатуре. – С. 22.

²¹ Маркс К. Капитал. – С. 278.

²² Юровский Л. Н. Денежная политика Советской Власти (1917 – 1927). – С. 147.

зустріли приязно, бо на золоту десятку могли купити і плуг, і борону, і ситцеву тканину, і одєжину. Весною 1924 р. грошова реформа завершилась. Торговий обіг почав будуватися на основі твердої валюти.

Могутнім стимулом для піднесення сільського господарства було відновлення приватної власності на землю. Земельний кодекс, прийнятий у 1922 р., гарантував довічне спадкове володіння землею тим, хто її обробляв, але водночас підкреслював, що земля є власністю держави. Кодекс навіть використав столипінські ідеї злиття селянських «смуг» в єдиний земельний наділ і це стало причиною того, що з одного боку, до тих хто виходив з общини на хутора та відруби відносились як до порушників стародавніх звичаїв. З іншого боку, помітним було бажання до стабілізації та інтенсифікації землекористування – реорганізація общинного землекористування, введення багатопілля, виділах з общини, устрій хуторів, відрубів та виселок²³. Таким чином, фактично визнавалися три форми власності на землю: приватна, за якою передбачалося існування селянського господарства столипінського типу; кооперативна (у 1920 р. охоплювала лише 1—2% усіх господарств); суспільна або громадська, яка знаходилася під контролем громад.

Поряд з впливом на ментальне поле культурно-освітніх програм, ідеологічних настанов, атеїзації, однією з впливових ланок, що допомагали комюотаризації села, його соціалізації, була зміна в аграрних відносинах, запроваджена більшовиками у 20-ті роки. Контекст змін в аграрному секторі економіки був у протиріччі програмним засадам КП(б)У. Але перші роки комунізації села показали, що психологічно, культурно та ідеологічно-ментально – селяни не готові, і не можуть слідувати тим же принципам марксизму-ленінізму, що і пролетарі. «Робітник живе краще, – писали селяни в листах до журналу «Радянське село», – для нього радвлада – рідна мати, а для селянина – зла мачуха»²⁴. Тому був зроблений певний відступ від програмних положень з метою вивести «варварське», міщанське село на рівень достойний більшовизму.

²³ Історія селянства України: В 2-х т. / Під ред. Компанійця І. І. – С. 671.

²⁴ ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 127. – С. 6.

Відбувалася істотна еволюція на селі в питаннях землекористування. Адже більшість земель; націоналізованих ще Центральною Радою в 1918 р., залишалася «неогосподареними» селянами. У першій половині 20-х рр. їх розподілили між біднішою та малоземельною частиною селянства. Земля закріплювалася за селянськими дворами з урахуванням кількості працівників та їдців. Селянським господарствам передали всі земельні угіддя, які не використовувалися. Водночас з упорядкуванням розподілу землі проводилося розселення і переселення сотень тисяч селянських господарств. Певною мірою в деяких регіонах України було ліквідовано аграрне перенаселення. Разом з тим у проведенні землевпорядних робіт не зникли прорахунки у радгоспному будівництві, зокрема зберігався курс на створення радгоспів-гігантів, де зосереджувалися величезні масиви земельних угідь. «На Україні в 20-ті роки паралельно йшли процес створення комун, колгоспів та радгоспів на базі великих поміщицьких господарств і робота по відтворенню ринкових відносин, чого вимагали заможні селяни»²⁵.

Щоб створити сприятливі умови для швидкого піднесення землеробства, зміцнити в трудящого селянина впевненість у непорушності його права на землю, а також покласти край непотрібним переділам, V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 р. прийняв «Закон про закріплення користування землею»²⁶. Цим законом за трудящим селянством, яке обробляло землю власною працею, закріплялися наділи за встановленою нормою в 9 річне користування.

Найбільшу небезпеку встановленню потрібних радянській владі відносин були «чорні» переділи в малоземельних аграрно-перенаселених районах, де ці перерозподіли проходили таким чином, що бідняцькі та середняцькі господарства отримували менші паї. «На ґрунті земельної незабезпеченості, – вказується в огляді матеріалів обстеження низового радянського апарату Центральної та Південної України за грудень 1923 р., – спостерігається антагонізм між селянами. Так, у Васильківському районі Київської губернії в с. Митниця була організована артіль з 24 господарств, але з-за ворожнечі земля була

²⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 351.

²⁶ До історії першого періоду радянської влади на Україні: Архівні матеріали. – С. 12.

захоплена селянами сусіднього села і колектив загинув»²⁷. В тому ж документі відмічається, що «... відсталі верстви селянства – проти землеустрою, не можуть позбутися впливу старих методів землекористування»²⁸.

Свідченням неузгодженості у відношеннях між державою та общинним індивідуалізмом селян слугує справа № 2046 по касаційній скарзі уповноважених Покровської Земгромади на вирішення Запорізької ОЗСК за вересень місяць 1926 р., в якій селяни прохають залишити землю за ними та розторгнути земельні умови з заможнішими громадянами з приводу малоземелля громади, та визнати за громадою фактичного користування 2676 десятинами землі²⁹. А також справа № 37 по касаційній скарзі Каменської Земгромади до Чернігівської ОЗСК від 6 вересня 1926 р. по справі про відвод землі при землеустрої: «На підставі розпорядження Чернігівської ОЗВ, згідно клопотання Каменської земгромади були проведенні землеустройні роботи. Після виконання в натурі цих робіт і затвердження остаточного проекту в Чернігівському ОЗСК уповноважені Каменської громади заявили протест проти проекту і висловились залишитись в старих межах на підставі несправедливо проведеного, за їх твердженням, перерозподілу землі»³⁰.

У зв'язку з відновленням приватного землекористування, що фактично відповідала мріям і бажанням селян, відбулася певна стабілізація між ідеологічно-психологічним тиском з боку більшовиків та тими процесами ментального розпаду, що виникли у зв'язку з революційними подіями 1917–1920 рр. Ця стабілізація відповідала тим перетворенням в економіці, що відбулися з проголошенням непу і встановленням етатизації суспільних виробничих відносин, а також стимулювали синтетичне оформлення теоретичних, ідеологічних уявлень селян про оточуючий світ, державу, громадянство і т.д. Одною з тез такої стабілізації можна назвати диференціацією на селі.

З'являється і революційна для села форма землекористування така, як колективне селянське господарство. Впровадження в життя колективних господарств на Україні було справою досить складною,

²⁷ ЦДАВО. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 76. – С. 200.

²⁸ Там само.

²⁹ ЦДАВО – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 810. – С. 5.

³⁰ ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 814. – С. 6.

тому в ЦК КП(б)У розробили тези «Колективізація сільського господарства», які вийшли 11 липня 1921 р. і де наголошувалось: «Колективізація дуже важливий момент психологічного підходу до селянина. Враховуючи його власницьку психологію, костність, побоювання ломки сімейно-побутових умов, потрібно, щоб колективи будувались чисто на господарських умовах. Не потрібно на перший план висувати ідеологічну сторону. Вона впливе потім як логічний висновок. На першому етапі колективізація сільського господарства в Україні повинна стати в очах незаможного селянства вигідним підприємством»³¹.

Від кооперування села до кооперування ідеологій та психологій – така була теоретична настанова ще одного цікавого розпочатого непом напрямку. Оскільки попередній період військового комунізму вже не вбачався зразковим, треба було переглянути певні тактичні підходи радянської влади до подальшого розвитку суспільства за неп. І Ленін зміг це зробити, незважаючи на те, що лише за декілька місяців до проголошення в країні Рад всезагальної кооперації, відстоював зовсім інші позиції. В. І. Ленін розумів принципову різницю між кооперативами і колгоспами. У брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), яка була присвячена обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи розглядалися, як чужорідне комунізму, а тому негативне явище³². Капітуляція більшовиків перед ринком, економічними законами, була тотожня капітуляції на теоретичному доктринальному рівні, ідеологічне концептування створило вакуум в психічній, свідомісній оболонці не тільки селянської ментальності, а і в ментальності членів ВКП(б).

Соціальна революція, що надала можливість втілення комуністичної парадигми в реальне життя, не призвела до виникнення необхідної психічної установи – стереотипу. Натомість залишавсь живучим стереотип власника, господаря, що не могло не відобразитися навіть на такій, ментально стійкій, організації як ВКП(б). «Серед повітових міських організацій, – сказано в приписі до звіту про діяльність Одеського губкому за 1922 р., – відмічається, як один з

³¹ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 2. – С. 50.

³² Ульянов-Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 31. – С. 301.

проявів нової економ політики, явище господарчого нагромадження комуністів, намагання створити більш тривке матеріальне становище, всмоктування в міщансько-обивательське середовище і, як наслідок, відставання від парт життя, обмеження розумових інтересів»³³. Такі прояви прямої оберненості інсталяційних процесів в ментальності не тільки членів ВКП(б), а і особливо українського селянства, були пов'язані з прорахунками в ідеологічній сфері, що була тотожною людській індивідуальності, типологічно і генетично пов'язаної з феноменом українця-хлібороба.

Курс на запровадження кооперації в українському селі було взято в середині червня 1921 р.: «В зв'язку з постановою Раднаркому УСРР про введення в Україні положень декрету РНК РРФСР від 17 травня 1921 р. «Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості»³⁴. В той же час прийнято декрет РНК УСРР про виділення сільськогосподарської кооперації з єдиної системи споживчої кооперації, яка до того часу об'єднувала всі споживчі товариства міста й села і здійснювала заготівлю та збут продукції. «Організаційні принципи будівництва сільськогосподарської кооперації» були викладені у декреті ВЦВК і Ради Народних Комісарів від 16 серпня 1921 р. «Кооперація мусить стати вирішальним чинником організації умінь і енергії селянства на шляху боротьби не тільки з економічними але й політичними труднощами»³⁵. Трудящому населенню села надавалось право створення різноманітних видів сільськогосподарських колективів як в галузі виробництва, так і в галузі постачання, обміну і реалізації продуктів своєї праці.

Ідеологічний принцип, навколо якого обертався весь процес інтегрування кооперації в селянське середовище, тісно пов'язувався з перетворенням кооперації дрібнобуржуазної в кооперацію соціалістичну. Але якщо теоретично концепція кооперативного руху була вже відпрацьована і розглядалася як проміжна на шляху експорту пролетарської революції в найширші верстви населення, то практична сторона її реалізації, пов'язана з класовою переорієнтацією кооперування, була ще попереду і повинна була забезпечуватися

³³ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 122. – С. 21.

³⁴ Подвінський О. П. Капітали в сільському господарстві України. – С. 82.

³⁵ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. – С. 11.

правильною, економічно виваженою роботою кооперативних органів і низових організацій відданими радянській владі працівниками. У зразковому плані роботи губкомів партії, схваленому на засіданні організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У 14 жовтня 1921 р., пропонувалося розпочати кампанію по оволодінню комуністами і членами комнезамів низовими, сільськими й волосними осередками кооперацій, прийняттю партійними осередками рішень про обов'язковість виступу комуністів до кооперативів, ознайомленню широких партійних і безпартійних мас із завданням кооперації та її організаційним будівництвом³⁶.

Еволюція поглядів В. І. Леніна буде виявлена пізніше. Селянський прагматизм став на заваді не тільки його міркуванням, він був продиктований історичним досвідом, набутим в роки жорстоких соціальних потрясінь революції та громадянської війни, лише посилив одвічну обережність селянина як дрібного виробника до всього, що хоч в якійсь мірі розкривало стан його грошового накопичення. Взагалі 1921–1923 рр., були періодом відшліфовки, адаптації теорії марксизму–ленінізму. І якщо 1917–1920 рр. відповідали політезації суспільства продрозкладкою, то з приходом непу – це вже продподаток. Теоретично 1917–1920 рр. були роками військового комунізму, коли народні маси, їх погляди, почуття були стійкими, не перебували в динаміці пролетарської революції, а скоріше були б відповідними Українській революції.

1921–1923 рр. були роками коли динаміка коливань, втомлених стихією революції народних мас почала співпадати з динамікою марксистко-ленінської теорії та практики. Але сказати, що це був одновекторний рух було б помилкою, оскільки ідейні керівники РКП(б) теж намагалися адаптувати свої погляди до реалій суспільних стосунків в радянськ й державі. «Неприйняття селянської кооперації Леніним, як теоретиком, не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. Він закликав до максимального сприяння кооперативного будівництва на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок,

³⁶ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. – С. 34.

спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю»³⁷ [46, с. 301].

Феноменальність українського, статичного і, на перший погляд, варварського стереотипу, була в тому, що він був не тільки сакралізацією інтуїтивно-чуттєвих, суто національних українських начал, але й джерелом синкретичним, яке увібрало в себе палітру політеїстичних язичницьких інтуїцій в області міфів про Землю-мікрокосмос та світ. За К. Леві-Стросом: «... така система або конфігурація, за своєю природою, завжди є чимось іншим, більшим за суму своїх складових частин; вона включає також відносини між цими частинами: мережу їхніх взаємозалежностей, яка становить додатковий значущий елемент»³⁸ [50, с. 306]. Цей леві-стросівський елемент співвідноситься з капсулюванням національних потенцій іманентним певним суто українським народним рисам.

Тобто, кооперація аперцептивно відповідала ментальності селянства, в якій ментальна і економічна якості означували її онтологічну уяву. Передування будь якому економічному чи політичному закону, теоретичній розробці, слугує цьому твердженню. Як писав Ленін, кооперація дрібних товаровиробників «неминуче породжує дрібно-буржуазні капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістиків, їм дає найбільшу вигоду. Це не може бути інакше, раз є в наявності переважання дрібних господариків і можливість, а також необхідність обміну»³⁹.

В 1922 р., коли Ленін ще розробляв свою теорію кооперації, вважалось, що в майбутньому політика кооперації сільського господарства призведе до гіпертрофії селянського індивідуального господарства і пов'язаного з ним уявлення селян щодо його доцільності. Але гіпертрофія була таким специфічним явищем, що вже через рік по тому зміни відбулися в самому політичному гаслі. «Ленін в статті «Про кооперацію» почав стверджувати протилежне тому, що виголошував раніше, а саме: ця форма організації виробництва дає ту міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави,

³⁷ Ибрагимова Д. Х. Рыночные свободы и сельский менталитет. Чего жаждал крестьянин при непе? – С. 301.

³⁸ История ментальностей. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – С. 306.

³⁹ Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). – С. 208.

ту міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для марксистів»⁴⁰.

Навесні 1922 р. в Україні утворилося акціонерне товариство «Село допомога», якому держава виділяла певні кошти й матеріальні засоби. Воно забезпечувало на пільгових умовах селян посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом, і створювалось в інтересах зміцнення та відбудови сільського господарства України на основі постанови Президіума ВЦВК, в пункті першому якого сказано: «Затвердити товариство відбудови та укріплення сільського господарства України «Село Поміч» із співзасновниками цього товариства в особах НКЗ УСРР та Управління Уповноваженого Народного комісаріату Зовнішньої торгівлі»⁴¹.

У 1921–1922 рр. в Україні понад 85% кооптовариств стали кооперативними Союзами. Після ліквідації товариства з лютого 1923 р. позичково-продовольчі операції почала виконувати всеукраїнська спілка сільськогосподарських кооперативів «Сільський господар». Ця організація керувала, великим, складним і багатогалузевим виробничо-збутовим господарством.

Стимулювати процес «спрямування до кооперативного капіталізму» мали різними заходами. Так, частково, нам може надати інформацію, про засоби заохочення кооперації та комюотаризацію селянства, декрет ВУЦВК Про права, пільги і переваги, надані незаможному селянству, яке організується в сільськогосподарські колективи (комуни, артіль, товариства) для громадського обробітку землі датований 9 серпня 1922 р.: «Робітническо-селянська держава всемірно допомагає сільськогосподарській кооперації, що об'єднує закупівельні та збутові операції селян і окремі прибуткові виробництва. Необхідно робити таку ж серйозну і енергійну підтримку ініціативі незаможних, що об'єднують свою основну сільськогосподарську продукцію. Знову підтвердити величезне господарське значення колективних господарств в справі узагальнення сільського господарства і надзвичайне політичне значення цих об'єднань незаможного селянства, що є підпорою

⁴⁰ Історія України / під ред. Смолія В. А. – С. 172.

⁴¹ ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 73. – С. 27.

Радянської влади на селі перед фактом куркульства, що в господарському відношенні міцнішає»⁴².

Вже у першому пункті декрету можна знайти положення, де декларується обов'язкова політична мета. Так, вона не афішується і сприймається контекстуально, але політична, а значить ідеологічна направленість її визначається просто. Слово – узагальнення не може бути пропущеним ні в якому разі, адже поряд зі словом – існує політична сутність. Воно означає намагання подолати ментальний опір селянського, українського індивідуалізму. На противагу йому ставилася класова, соціальна соборність. Ця рафінована соборність повинна була б гарантувати селянській індивідуальності те, що вона не розчиниться в пролетарському узагальнюючому комунізмі.

За даними правління «Сільського господаря», до 1923 р. було кооперовано 45,5% господарств, які вирощували цукрові буряки, 62% – хміль, до 30% – постійних з датчиків молока. «Сільськогосподарські кооперативні товариства користувалися правами юридичних осіб: відчужувати шляхом продажу та обміну сільськогосподарські продукти, мали можливість придбати необхідні їм матеріали і засоби, відкривати майстерні, заводи і підприємства, складати умови договорів, мати представництво в судових органах»⁴³.

Це були роки справжнього „ренесансного” підприємництва і достеменно бурхливого господарювання селянства. «На кінець непу в українських селах діяло близько 70 тисяч різного роду невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. Серед них: продовольчі культури займали 35,3 % оброблюваної землі, кормові – 25,1 %, круп'яні – 11,7 %, кукурудза – 10,6 %, технічні – 8,2 %. За деякими даними на початок 1927 р. загальне число сільськогосподарських товариств в Україні складало 10875 одиниць, що об'єднували 1541687 селянських господарств»⁴⁴.

Сільськогосподарська кооперація на 1928 р. охопила 82,5% селянських господарств України. Крім спеціалізованих та кредитних, існували змішані кооперативні товариства, в яких разом функціонували індивідуальні,

⁴² Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – С. 70.

⁴³ ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 241. – С. 1.

⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 295. – С. 23.

головним чином, заможного-середняцькі та колективні господарства. Такі товариства були досить диференційовані. Серед членів сільськогосподарських кооперативів незаможні селяни становили 43%, середняки – 48%, заможні – 9%. Частка незаможних господарств в коопсоюзах протягом 20-х років весь час збільшувалась чому сприяла державна політика в галузі сільськогосподарського безповоротного кредиту, який тільки у 1926–1927 роках становив: на землевпорядження – 1360000, на боротьбу з посухою – 3000000, на переселення – 2000000, з фонду бідноти – 5125000, пільгового кредиту по лінії сільськогосподарської кооперації – 3750000»⁴⁵. Довіра, що з'явилась у селянства до кооперації, була використана більшовиками, за їх висловом, як засіб перевиховання селянських мас, для більш самостійного, більш доцільного уміння вести свою справу, своє господарство, вона (кооперація) мусить стати рішучим чинником організації умінь і енергії селянства на шляху боротьби не тільки з економічними, але і з політичними труднощами.

Кооперація зняла завісу над клерикалізмом комуністичного вчення, над надто теургічними формами тоталітарного радянського керівництва. Що ж вказує на цю упередженість? Незважаючи на широкий потік документів найвищих партійних та державних інстанцій, які, здавалось, повинні були, принаймі з організаційного боку, забезпечити не просто нормальні, але і максимально сприятливі умови для діяльності українських кооперативних організацій, повсякденна дійсність мала зовсім інше забарвлення, особливо в сфері фінансовій.

Таким чином, ментальні складові, що були окресленні психосоціальними архетипами відповідними українському селянству, у перші роки непу знаходились в проміжковому, несформованому стані. Але якісно цей стан відзначався більш високими моральними, етичними установками. І кооперування є тому доказом. Саме стимулювання державою кооперації вилилось в справжній диктат в сфері виробничих відносин, що тягло за собою вдосконалення останніх, переведення на більш високі щаблі суспільної організації. Це простежується не тільки в змінах самого відношення керівництва КП(б)У до кооперування, як проміжної стадії у формуванні соціалізму-комунізму. Насамперед, це виявилось у тій демократизації та

⁴⁵ Качинский В. М. Доклад о сельскохозяйственной кооперации. – С. 56.

легітимізації стосунків між людьми. Саме в них перевага кооперації. Селяни сприймали комуністичну ідею лише перетворено. Якщо загальна селянська рівність мала б здатися привабливою, то економічно пролетаризація сільського господарства не могла визивати відрази. Комюнотарний соціологізм – був перманентним еволюціонізмом селянської свідомості.

1.2

**Диференціація селянства України та її вплив на КНС –
політичну, економічну і культурну опору
партії більшовиків на селі**

Незважаючи на сприйняття селянами ідеї неп, внутрішній опір комуністичній доктрині тривав. Проблема була в тому, що в самій суспільній парадигмі, яка будувалася більшовиками, було закладено суто теоретичні помилки, що базувалися на міркуваннях іноді далеких від життєвих реалій. На думку С. В. Кульчицького неп завжди характеризувався як відступ від попереднього партійного курсу, і це дійсно так. Проте вираз «відступ» запозичений з публіцистики не характеризує внутрішньої суті соціально-економічної політики⁴⁶. Соціальна політика більшовиків, впешу чергу, була направлена на досягнення суто доктринальних положень, які суперечили традиційному розумінню сутності суспільних відносин селянством, і які відбивалися в їх менталітеті, що виражалось, за висловом О. Донченко, у традиції, як універсальному надлюдському всеосяжному імперативі.

Заможне селянство завжди було осередком та репрезентом української індивідуальності, саме воно протягом революції та громадянської війни відчутно політизувалось. Його політизація була пов'язана з розумінням своєї національної придатності, а також тієї ролі, яку відігравало в політичному суспільному процесі того часу саме селянство. Ця політизація носила зародки ментальності нового типу, не пов'язаного з комуністичною теорією еволюції мас, а була виплекана українською традицією та історією, культурним зростанням нації і нарешті революцією. «Передаваючись з покоління в покоління, ментальні стереотипи не зоставались незмінними, вони постійно піддавались корекції впродовж збагачення досвіду життєдіяльності українців в оточуючому середовищі, під натиском змін самого цього середовища, але і будучи генетично укоріненими ментальністю. І хоча протягом всього етногенеза відбуваються зміни на мікрорівні і носять достатньо мало відчутний характер, для того щоб ментальність змінилася необхідні дійсно дієві подразники, цілеспрямованість яких може не витримати стійка система існуючого менталітету етноси

⁴⁶ Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). – С. 122.

теми»⁴⁷. Саме в цій новій ментальності, що виявляла себе у активності українського заможного селянина в Радах, і було головне «зло» для більшовиків. Саме проти цього «зла» було спрямоване караюче вістря радянської влади.

Незважаючи на конфліктність існування селянського соціуму, в душі кожного селянина залишалася мрія про багатство, про можливість володіти куркульським господарством. Але існування заможного господарства суперечило основній ідеї побудови соціалістичного суспільства, і влада не збиралася миритися з тими хто їй загрожував. «Соціалістичне будівництво, – вказувалося в рішеннях XV з'їзду РКП(б) по роботі на селі, – повинно відбуватися з точки зору обмеження розвитку капіталістичних елементів на селі, обмеження експлуататорських тенденцій кулацтва, використовуючи класовий принцип в само обкладанні, кредитуванні, машинопостачанні, боротьбі за дотримання кулацтвом радянських законів»⁴⁸.

Фактично, боротьба з кулацькою ідеологією, була боротьбою з ментальним опором, що був пов'язаний з уявленням селянина про те, яким чином він може вшановувати свою гідність, чесноти, свою набожність, що за влучним виразом К. Леві-Строса виражався в намаганні всіх селян в першу чергу відрізнятись від селян сусіднього села і переважати його багатством та винахідливістю. Адже сила багатства, заможності пов'язувалась не тільки з економічними чинниками в суспільстві, а й з вдачею, незрочністю, благославенністю даної, конкретної особи, вираженої в прислів'ї: «Бог знає, хто заслуговує та кому треба дати врожаю».

З впровадженням непу сакральне в житті селян не зникає, незважаючи на всі політичні заходи більшовиків. Навпаки, сакралізація багатства стає важливим елементом соціально-економічної свідомості селянина 20-х рр., його ставлення до бідності й багатства. Терміни «бідний» і «багатий» займали і займають помітне місце у повсякденній селянській лексиці, ними визначається статус селянина у суспільстві і сільській громаді, вони були традиційними у народній суспільній думці і мали свій певний зміст. У цих поняттях

⁴⁷ Данилов В. П., Данилова Л. В. Крестьянская ментальность и община. – С. 22.

⁴⁸ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 295. – С. 2.

виявилася сакралізована в селянській психіці відповідна життєвим настановам думка про селянську працю, як божественну творчу наснагу, а про селянина-хлібороба, як деміурга-творця. Бідність вважалася втратою, іманентно властивих хліборобу-селянину творчих, народжуючих, оживлюючих здібностей. В селянських листах до газети «Радянське село» ми можемо знайти такі вислови: «Ледачі – не хочуть своїх снопів молотить (бо холодно), а топлять ними. А далі іде до своєї кооперації і кричить, що дайте мені муки, бо голодний сиджу. Ось за це трудові селяни і недовольні, кажуть, що таким хоч помагай, то з них господарів не буде».⁴⁹

Тому ВКП(б) створювався новий імпульс, що міг активізувати в селянській масі масовий революційний рух, який би допоміг подальшому розчиненню селянської, дрібнобуржуазної психології, і появі синтезованого, соціально стійкого індивідуума. «Партії і радянській владі потрібний середняк, як центральна фігура землеробства і тому перевибори сілрад повинні дати практичні завоювання, організацію навколо партії всієї бідноти, створення союзу пролетаріату та бідноти з середнім селянством для протиставлення його зростаючій кулацькій активності».⁵⁰

Цьому сприяв і протекціонізм середняцьким і бідняцьким господарствам з боку держави. «Соціалістичне будівництво, – вказувалося в рішеннях XV з'їзду РКП(б) по роботі на селі, – повинно відбуватися з точки зору обмеження розвитку капіталістичних елементів на селі, обмеження експлуататорських тенденцій кулацтва, використовуючи класовий принцип в само обкладанні, кредитуванні, машинопостачанні, боротьба за дотримання кулацтвом радянських законів».⁵¹

Статика і динаміка ментальної організації та психології селянської маси визначалася і майновим фактором. Так, у найзаможнішій частини селянства, спостерігалась найбільша схильність до консервування традиційних форм, на основі яких будувалися стереотипи непмана. Їх можна назвати буржуазними. «Приватний торговий капітал акумулює селянські капітали, – говориться в тезах «Про сільськогосподарський

⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2928. – С. 23.

⁵⁰ Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. – С. 17.

⁵¹ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 295. – С. 3.

кредит і кооперацію» від 5 січня 1924 р., – примушує їх працювати на себе і проти державного капіталу, причому кулак виконує функцію збирача дрібних партій в селянському середовищі і при цьому ще кредитує оптовика».⁵²

У середняків традиційність схилялася в сторону зовнішніх впливів та міркувань до підвищення свого соціального статусу. У бідняків же традиційні форми інтегрування переплітались з новими, привнесеними. Для них, це стало як внутрішнім конфліктом матеріального з ірраціональним, так і зовнішньо-політичною радянською орієнтацією. «Бідноті партія каже: об'єднуйтесь з середняком, боріться з кулаком не шляхом зтягування штанів, а потрібно привчатися до нової боротьби, а це можна зробити відбудовуючи своє господарство сумісними зусиллями з біднотою і середняком – єдиний шлях до цього через кооперацію».⁵³ Бідняки завжди потребуватимуть захисту з боку Радянської держави не тільки з ідеологічних міркувань, а і з політико-економічних.

Майнове розшарування селян, робило дуже складним вплив радянської суспільної парадигми на його політичну свідомість. Запровадження непу, а разом з ним і ринкових відносин, певним чином відчужувало селянина від радянської пролетарської держави. Товарні відносини тягнуть село на капіталістичний шлях розвитку через ринкові відносини, що ставить селян в деяке протиріччя з соціалістичним містом, хоча умови, створені диктатурою пролетаріату, ці протиріччя можуть перетворити. «Не хочу бути в незаможниках. Я хочу бути багатим, а ви мене в бідні хочете записати».⁵⁴ Ці слова були правдою. Але така соціальна правда нехтувалась з різних, в тому числі і ідеологічних міркувань, тому на кінець в 30-х роках, із запровадженням колективізації, починають зникати не лише індивідуальні господарства, а і українські селянські традиції тісно пов'язані з ментальністю дореволюційного часу.

Серед засобів впливу, що мали забезпечити реформування свідомості українського селянина, особливе місце посідали такі, що стосувалися політичної сфери суспільного життя. Одне з

⁵² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1885. – С. 23.

⁵³ ДАЖО. – Ф. Р-152. – Оп. 1. – Спр. 21. – С. 182.

⁵⁴ Коломойцев П. Крестьянство и революция. – С. 63.

найголовніших місць в системі політичних заходів радянської влади на селі було створення організацій безземельних і малоземельних селян, які повинні були направити його соціальну енергію в потрібне радянському керівництву русло. Організовані у березні 1920 р. за ініціативою голови РНК УСРР Х. Раковського, КНС мали створити перевагу у формуванні більшовиками потрібного складу місцевих органів влади. За першим законом про КНС від 9 травня 1920 р. на комнезами покладалась роль сприяння і контролю за діяльністю рад. У свою чергу повітовим виконкомом надавалось право корегування складу комнезамів.⁵⁵ Позиція яку займало керівництво ВКП(б) відносно комнезамів на Україні відбилася в тезах «З виробничої пропаганди для політичних робітників» Наркомзему УРСР виданими у 1921 р. В пункті 2 згаданих тез вказується: «В даний момент, коли процес розмежування українського села ще не закінчений, особливо необхідна сама широка участь комнезамів у виробництві сільсько-господарських продуктів, при цьому, всі господарські ресурси середняка і заможної частини селянства повинні бути використані комнезамами з таким розрахунком, щоб не руйнуючи господарської міцності середняка, взяти в свої руки економічну диктатуру на селі».⁵⁶

В. Ленін вважав, що середняк на селі перетворився на центральну фігуру господарського піднесення. В протоколі райпленуму Жулинського району Житомирської округи на Волині від 15 березня 1925 року підтримувалася і розвивалася ця думка вождя світового пролетаріату: «Коли середняків негайно не буде втягнуто до КНС, то праця КНС збільшиться у всіх галузях, для цього потрібно робити відкриті збори на яких яскраво роз'яснювати нову політику партії “обличчям до села” та дорогу середнякові в різні організації».⁵⁷ І якщо політичній та соціальній площині такий стан був справедливим, і на той період, початок 20-х років, відповідав сподіванням більшості селян, то в кінцевій своїй формі – колективізації – носив зрадницький, принижуючий характер.

Сільські збори взагалі були досить конкурентно спроможні і тому радвлада повинна була боротися з цим проявом селянського індивідуалізму особливо жорстко, що видно з доповіді Чернігівського

⁵⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – С. 164.

⁵⁶ ДАЖО. – Ф. Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – С 43.

⁵⁷ ДАЖО. – Ф. Р-272. – Оп. 1. – Спр. 76. – С 27.

губкому за 1923 р.: «Прояви самодіяльності селянства поряд з досить слабкою активністю виконавчих органів радвлادی на селі, справді може призвести до дійсно не бажаних наслідків, коли сходи, вирвавши ініціативу з рук сільрад, стають неофіційною, але узаконеною «де – факто» місцевою владою».⁵⁸

Конкуренція між селянськими радами та КНС створювала загрозу для існуючого режиму оскільки весь час дестабілізувала ситуацію на селі. В основі цього явища знаходилось певне ментальне упередження, тому що на селі вирішальне право голосу завжди мали більш заможні та забезпечені селяни. У своєму виступі на 2-му Всеукраїнському з'їзді Комнезамів 21 лютого 1922 р. М. Качинський наголошував: «Незаможне селянство повинно прийняти саму активну участь в сільськогосподарській кооперації. Якщо кожний незаможник прийме участь в сільськогосподарській кооперації і, якщо кожний, що прїде на наступний з'їзд незаможників, покаже мандат, що він – член правління кооперації, ... то значить ми блискуче виконали поставлені задачі, так як ви, незаможні, виконали їх на фронті політичної боротьби».⁵⁹

Але, привести цю масу в рух – завдання не з простих. Ні ДПУ, ні КНС так і не змогли позбавити селян від виникавших проблем, оскільки більшість членів КНС не знає своїх завдань (15 – 20 % бідноти і відповідно 5 – 10 % всіх селян), – акцентувалося на засіданні Бюро Чернігівського губкома КПУ від 20 листопада 1924 р., – до цього часу в період господарського будівництва і тому розгорнути широку роботу з популяризації завдань КНС не можуть. В значній частині організацій не виправлені перегини і методи роботи в період розкуркулювання і громадянської війни, звідси – замкненість, що збереглася до цього часу і командирствування, які до без авторитетності і перетворення КНС, в якусь не потрібну на селі, неприродню надбудову.⁶⁰

Якщо на початку непу КНС були дійсно політичною, економічною і культурною опорою партії більшовиків на селі, однією з складових впливу на ментало-утворюючі елементи, то на кінець 20-х років роль КНС падає, що підтверджують такі дані взяті з доповіді голови

⁵⁸ ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 101. – С. 245.

⁵⁹ Качинский В. М. Очередные задачи сельского хозяйства. – С. 21.

⁶⁰ ДАЧО. – Ф. Р-503. – Оп. 9. – Спр. 4. – С. 242.

Подільського губвиконкому за травень 1923 р.: «Неодна радянська кампанія не проходить без участі КНС, не одне міроприємство на селі не проводиться в життя без їх сприяння, ... з сьогоднішньої роботи серед КНС слід відмітити кампанію по втягуванню незаможного селянства в податкову роботу, боротьбу з самогонкою, конкурс на кращого голову сільради».⁶¹ В огляді Інформаційного відділу ЦК КП(б)У, навпаки відзначалось, що на зборах КНС біднота ухвалю проведення само обкладання, а на загальних зборах – проти, мотивуючи тим, що мов, весною прийдеться йти до куркуля за допомогою і останній відмовить.⁶²

Аналізуючи дані про склад переобраних у 1922 р. виконкомів, можна зробити висновок, що більшовики намагалися схилити ситуацію на свою користь за допомогою збільшення частки комуністів у системі виконавчої вертикалі починаючи з волвиконкомів і кінчаючи губвиконкомами, що забезпечувало більш щільний контроль як за селянськими радами, так і за КНС: у волосних виконкомах налічувалось робітників: 12,2 %, селян – 80 %, службовців – 7,8 %, з котрих, 50,5 % були комуністи і, відповідно, 49,5 % безпартійні; в повітвиконкомах робітників – 56 %, селян – 29 %, службовців – 25 %, серед них комуністів вже було – 85 % і 15 % – безпартійні; в губвиконкомах робітники мали – 45,9 %, селяни – 12,8 %, службовці – 41,3 %, серед яких в лавах ВКП(б) було 95 %, а безпартійних всього 5 %».⁶³ Знаходження великої частки комуністів в структурі виконавчої влади, було покликано необхідністю мати дійсні політичні важелі у непівському селі, вкрай деполітизованому і непринадному до започаткування такого соціального експерименту, що декласував би село, привів би його до відповідності суто теоретичного, а значить і ментально-психологічного, більшовицького ідеалу.

З 1,4 млн. членів КНС протягом 1921–1922 рр. до колективних господарств вступили лише 70 тис. членів. Про ідеологічне неблагополуччя в самих КНС свідчать і постійні чистки. Не останню роль в цьому процесі повинні були відігравати сільські ради. «В області керівництва КНС місцями була проведена робота з політичної

⁶¹ ДАВО. – Ф. Р.-925. – Оп. – 8. – Сп. 46. – С. 16.

⁶² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2824. – С. 4.

⁶³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2218. – С. 19.

підготовки їх до перевиборів в ради, з якою ж метою на місцях проводились часткові чистки складу КНС». ⁶⁴ Таким чином, було виконане бажання більшовиків щодо зменшення домінанти заможного українського селянства в Радах та КНС. З 1 вересня 1921 р. по квітень 1922 проводилась перша чистка КНС в результаті якої було виключено 365 тисяч членів, а в другій половині 1922 р., під час другої чистки – ще 112 тис. членів. ⁶⁵

У тому ж 1922 р. на село було на той чи інший термін було відряджено 700 тисяч робітників, що мали активізувати ідеологічну та політичну боротьбу селян проти куркульства. Власне кажучи, вони були потрібні для того, щоб підготувати підґрунтя для перетворення українського селянина на свідомого послідовника пролетарської масової культури. Масова пролетарська культура на селі повинна була ґрунтуватися на повазі до проголошених комуністами марксистсько-ленінських догм, а не духовних-матеріальних традицій дореволюційного періоду. «Маючи свою власність і надіючись її збільшити, – писав Н. Н. Бухарін, – селянин, має всім відому повагу і довіру до більш великих власників, і відповідно – буржуа. Тому він не навчиться ненавидіти багатіїв тією ненавистю, що її мають робітники». ⁶⁶

Захопивши ради і забезпечивши в них перевагу, організації КНС проводили свою диктатуру на селі, не допускаючи участі в радах більш заможної верстви населення і перетворюючись фактично на органи влади на селі. Але проіснувавши всього рік і забезпечивши перевагу більшовицькому ідеологічному та політичному впливу на селі, невдовзі після впровадження нових економічних та політичних відносин, КНС починають втрачати своє виключне значення. «Селяни починають виходити з КНС, – йдеться в документах тієї доби, – зосереджуючись на господарстві. В зв'язку з тим, що перехід де непу подекуди спричинив занепад роботи КНС і масовий вихід бідноти з організацій, була проведена велика роз'яснювальна робота серед бідноти. Замість адміністративної роботи, яку переважно до цього часу проводила КНС, основним завданням їх дальшої роботи стає

⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 604. – С. 9.

⁶⁵ Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930). – С. 59.

⁶⁶ Бухарин Н. И. Революция и культура. – С. 25.

кооперування та колективізація бідняцьких господарств, посилення землевпровадження та налагодження господарської допомоги бідноті».⁶⁷

З огляду на загальну ситуацію у резолюції XII з'їзду РКП(б) про роботу на селі, що відбувся 23–31 травня 1924 р., зазначалося: «З'їзд констатує, що ряд законів, які охороняють інтереси бідніших верств села, не доходить до села через хиби радянського апарату і через порівняну відсталість бідняків села. Зважаючи на це, партійний з'їзд становить в обов'язок всім партійним і комсомольським організаціям на селі в своїй роботі і роботі радянських органів, насамперед через комітети взаємодопомоги, добивитися проведення в життя визначених законом пільг біднішим верствам села (в галузі податкових пільг біднякові, пільгового відпуску лісу, розподілу насінної позики, кредиту, недопущення накладання податку на землю бідняків, фактично ними здану в оренду)».⁶⁸

Важлива увага в резолюції приділяється і Комітетам селянської взаємодопомоги. Пропагандистська діялась КСВ була спрямована на протиставлення куркульському індивідуалізму та розрізненості, соціальну згуртованість та міць бідняків, що організувались в КНС і КСВ. Партійні та державні органи зобов'язувалися надавати всіляку підтримку у створенні та розгортанні роботи КСВ. «Враховуючи нові суспільно-політичні та економічні реалії, XII з'їзд РКП(б) схвально відгукнувся на пропозицію про розширення масштабів діяльності КСВ. Він визначив нові завдання, спрямовані на підвищення ініціативи селянської маси на місцях збільшення її матеріального достатку. Новими напрямками та цілями в роботі комітетів селянської взаємодопомоги стало: об'єднання малопотужних селянських господарств у кооперацію і вільний доступ до неї; підтримка економічно слабких господарств через різноманітні можливості кооперації; надання пільг вищезазначеним господарствам при користуванні послугами кооперації; організація громадських форм праці, об'єднання малопотужних господарств у найпростіші колективні

⁶⁷ Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930). – С. 60.

⁶⁸ Там само. – С. 196.

з різноманітною формою власності; пропаганда серед широких селянських верств кооперації та її значення для них».⁶⁹

За допомогою українізації, хоч і недокорінно, було здійснено підготовку до проведення колективізації. І як будь-який хід зверху, колективізація мала реформувати і ментальне поле, на якому ґрунтувалися погляди українських селян. Тому таке формування стадіально проходило через 1924–1925 та 1926–1927 рр. Ці стадії характеризуються, в основному, діяльністю з боку самої держави. Селяни приймали в цих подіях лише опосередковану участь.

Процес втрачання виняткового положення КНС в українському селі розпочався разом зі стабілізацією ринкових відносин та покращенням побуту самих селян, які залишають КНС та тільки-но утворені колгоспи та радгоспи, і намагаються вести свої господарства одноосібно. Цей процес можна прослідкувати на прикладі взятому з обстеження трьох сільських одиниць на Чернігівщині у 1923–1924 рр., де знаходимо дані, що виявляють форми участі селянських мас в радянському будівництві і вказують на соціальний склад сільрад: середняки – 65 %, незаможники – 24 % (з них лише 2,2 % в КНС), куркулі – 6,7 %, кустарі і торговці – 1,7 %, батраки – 1,7 %, інтелігенція – 0,4 %. Представників одноосібних господарств – 99,95 %, колективних – 0,05 %. В перевиборах сільрад приймали участь – 33,3 %, ігнорувало – 66,7 %. З політичних міркувань було позбавлено виборчих прав до 10 % селян, серед них: кулаки, що користувалися найманою працею, бувші дідичі, «укривалі землі», дезертири, торговці, церковно-службовці та їх сім'ї.⁷⁰

Посилення тоталітаристських тенденцій на селі пов'язувалося, в першу чергу, з Комітетами незаможних селян та Комітетів селянської взаємодопомоги. Партійні осередки КП(б) активно включилися за втілення в життя постанов жовтневого пленуму 1924 р. «При цьому увага зверталась, – як про це говорилось в циркулярному листі ЦК КП(б)У від 30 вересня 1924 р. – на роботу КНС, зв'язок їх з органами Радянської влади».⁷¹ Головна увага у КНС з 1924 р. концентрувалась на пропагандистській діяльності. Адже, незважаючи на збільшення

⁶⁹ Олійник В. М. Самоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті XX ст. – С.19.

⁷⁰ ДАЧО. – Ф. Р-503. – Оп. 9. – Спр. 4. – С. 223-232.

⁷¹ Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930). – С. 109.

кількості колективних господарств, на процес українізації та вибіркове кредитування, колгоспів в УСРР було всього 4% від усіх господарств. І якщо в сфері ідеологічній КНС служили засобом пропагування комуністичних, радянських законів, їх популяризації, то в економічній – головна увага приділялась кредитуванню.

Протягом 1923–1924 рр. з було завершено формування державно-кооперативного сільськогосподарського кредиту. Саме ЦК КНС виступив ініціатором створення сільськогосподарського банку. За постановою ЦВК та РНК СРСР від 22 серпня 1924 р створилися значно ширші можливості для різноманітної виробничої діяльності в усіх сферах сільського господарства. Подібна інформація є в Положеннях «Про спеціальні капітали кооперування селянської бідноти» (1928–1929 рр.), а також у постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про фонди кредитування біднішого селянства»: «До виконання планів кооперування бідноти, а також при остаточному установленні контрольних чисел кооперування бідноти по кожному виду кооперації повинні брати участь організації КНС. На останніх цілковито лежить підбір окремих селянських господарств, а також контроль над тим, аби при використанні цих коштів не було перекручень соціального напрямку цих коштів».⁷²

Перед ВКП(б) стояло завдання створити певну альтернативу радам селянських депутатів, оскільки з'явилась парадоксальна ситуація, коли в радах селянських депутатів найбільшу активність проявляли заможні селяни та, фактично, утримували їх під контролем. І така ситуація існувала майже до суцільної колективізації і була однією з причин, що її викликали. У постанові прийнятій на засіданні Бюро Чернігівського Губкома КПУ за 20 листопада 1924 р., було зроблені такі висновки з даного питання: «За відсутності потрібного зв'язку з середняком і непрекріпленню його до КНС, загострені взаємовідносини з заможною частиною селян, відсталість, недостатній культурний та політичний розвиток як членів КНС, так і неорганізованої частини бідноти, призводять до того, що на селі виявляється значна активність кулацтва, яке намагається навернути на свою сторону середняцький елемент та закріпити свій вплив серед селянства».⁷³

⁷² ЦДАВО. – Ф. 783. – Оп. 1. – Спр. 2689. – С. 5.

⁷³ ДАЧО. – Ф. Р-69. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 243.

Ні неп, ні будь-яке загравання з селянством не могли дати тих результатів, на які очікувало керівництво ВКП(б). Тому у резолюції пленуму ЦК КП(б)У про політику на селі 10–13 січня 1925 р. зазначалося: «Визнаючи деякі зростання членів КНС, ЦК все ж вважає це зростання недостатнім. У ряді районів КНС залишилась замкненою групою, яка не приймає до своїх лав бідняків. Необхідно полегшити умови вступу до КНС, пред'являючи бажаючим вступити до КНС основну вимогу: готовність підтримати Радянську владу і боротися з куркульським засиллям».⁷⁴

Слід відзначити, що ментальність людей, що очолювали КНС і відповідали за пропагандистські напрями, була такою ж недоформованою і розпорошеною. Насамперед, ця недостиглість ментальних форм виявилась у певному розрахунку членів КНС та, незважаючи на їх пролетарсько-партійний статус, у бажанні до легкої наживи. «Кожний працівник чи то багатий, чи то бідний прагне сам господарем бути, – писали селяни до редакції газети «Радянське село», – і як комуністи далі будуть ображати трудящих, а лежнів КНС по головці гладить, то незабаром можна сподіватись на руїну»⁷⁵. Честь і гідність будівників комунізму зникла перед елементарним – грошима. Чисельні крадіжки державних коштів та майна є яскравим свідченням тому.

Але такі потяги і бажання були вадами не тільки селянського характеру, а і проявом соціального спротиву: «Селяни розкидали металеву проволочку для ушкодження жаток, збирали та косили не достиглі хліба, підпалювали власний необмолочений хліб, сдавали свій хліб разом з піском, щоб не встановили точну кількість хліба, влаштовували терор проти активістів по впровадженню радянських кампаній на селі».⁷⁶ Саме селянський менталітет 20-х рр. носив ознаки поспішної реформованості спонукав селянина навіть робити вчинки кримінального характеру. Соціальна засміченість кооперативних організацій та їх керівних органів це довго давалося взнаки. Жадоба наживи вела до різноманітних зловживань. Так, за матеріалами

⁷⁴ Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930). – С. 196.

⁷⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2928. – С. 27.

⁷⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2989. – С. 228.

обстежень проведених РСІ, у 1926/1927 р майже 30% товариств мали місце крадіжки грошей та майна.

Таким чином, режим диктатури пролетаріату протиставлявся дореволюційному періоду, коли була пряма взаємозалежність між розвитком та етатизацією куркульських, заможних господарств та постійним банкруцтвом найбідніших селянських господарств, а також тією посередницькою роллю, яку відігравали середняцькі господарства, будучи базою на основі якої відбувалася стабілізація усіх взагалі суспільних відносин на селі. Якщо раніше розмежування йшло шляхом розмивання середняцької групи частиною до куркулів, частиною до бідноти, то на кінець 1920-х рр., незважаючи на деяке зростання заможних основна лінія розвитку зосереджена в зростанні середняцьких господарств, чому сприяли податкова, кредитна політика та робота кооперації. Сприяли адаптації більшовицькій доктрині і діяльність КНС та КСВ.

1.3

**Від колективізації господарства
до пролетаризації свідомості**

Приватне господарство селянина не вписувалося в комуністичну доктрину. Своїм незалежним від держави існуванням селянин-власник кидав виклик тоталітарному політичному режимові. Тому більшовики якомога переконливіше і обгрунтовано доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне, турбуючись ніби-то про інтереси самих селян. Вони закликали їх з цієї причини добровільно об'єднатися у колективи, сприяючи, на їх думку, процесу усупільнення селянських господарств, в яких колективні радянські господарства повинні полегшити біднякам і середнякам боротьбу із експлуататорськими устремліннями куркульсько-підприємницьких елементів. З переходом до непу, коли гасло колективізації було зняте, апріорні твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли, оскільки селянство в «колективі, комуні, артіль» не знаходить щастя. Селянин пам'ятає панське ярмо і чує, що наближається комуністичний «хомут», з якого складніше вибратись ніж з ярма.

З 1921 р. Ленін з досадою відкидав звичайний аргумент про ефективність колективного господарювання, який не витримав перевірки життям, але залишився у пропагандистському арсеналі самих найупертіших доктринерів. В цей же період з'являється, так звана, гібридна колгоспно-кооперативна форма. Вона свідчить про намагання більшовиків моєрнізувати свою колективістську мету. І хоча насправді господарства були більш схожими на приватно-кооперативні організації, в рамках теорії їх вже називали колективно-кооперативними.⁷⁷

Чи свідчила ця заява про якісні зміни в сторону колективізації? Так, дійсно статистична кількість колгоспів порівняно з 1920 р. зросла в сім раз. У 1921 р. колективних господарств вже налічувалося 193, а в 1922 р. – 2810, в 1923 р. – 3479, в 1924 р. – 4269, в 1925 р. – 5454, в 1926 р. – 5300, в 1927 р. – 5500, а в 1928 р. вже 9734.⁷⁸ Колективні господарства ділились: комуни – 7

⁷⁷ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 45.

⁷⁸ Григор'єв К. Колгоспівське будівництво на Україні // Агитатор. – 1927. – № 5. – С. 34.

%, артiлi – 53 %, товариства – 40 %.⁷⁹ Та попри все, питома вага колгоспiв у селянському землекористуваннi не перевищувала 2–3%. Частка комун складала 4%, асоцiальний склад колгоспникiв на 70% був незаможницьким.⁸⁰ Цi данi свiдчать, що кiлькiсть колективних господарств неухильно зростала, це означало вже певнi завоювання iдеологiчної пропагами.

Хто ж був серед тих, що наважувалися вступити в комуни? Незаможники – самий ментально-нестiйкий елемент селянської групи, на який бiльшовики з самого початку розраховували. В. Ленiн говорив: «Другий етап соцiалiстичного будiвництва виражається у видiленнi на селi пролетарських та напiвпролетарських елементiв i змичка їх з мiським пролетарiатом для боротьби проти буржуазiї на селi».⁸¹ Його нестiйкiсть з самого початку була запрограмована на втрату своїх iндивiдуальних особливостей.

Незважаючи на таку протидiю держави заможним господарствам, бажаючих поповнити склад колективiстiв не збiльшувалось у необхідних ВКП(б) межах. Констатувалось навпаки, що колективнi господарства частково виявляються замаскованими власницькими господарствами i це явище спостерiгається в тому чи iншому ступенi у всiх українських губернiях. Навiть найбiднiшi селяни до останнього намагалися зберегти свою господарську незалежнiсть, мотивуючи своє рiшення тим фактом, що «їх жiнки не хочуть iдти в колгоспи, в iнших, – вказується в оглядi Iнформацiйного вiддiлу ЦК КПБ(б)У за 1927 р., – з шкурних iнтересiв немає бажання – жалко здавати садки в колективи, третi кажуть, що вступи в колектив i працiю на ледащо».⁸²

Архетиповiсть селянської традицiї, у той час, замiнювалась на сакралiзацiю, втаємничення, причетностi до справ творення партiйної доктрини. Самi ж бiльшовики згодом розумiли всю ненадiйнiсть таких крокiв. Х. Раковський у звiтi ЦК КП(б)У напередоднi VIII Всеукраїнської партконференцiї вiдверто заявив: «А ви знаєте, до чого це може привести? Провал колективiв позначиться й на всiй партiї. Адже у нас тепер 4500 т. колективiв. Якщо їх всiх перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна четверть є колективами, що

⁷⁹) ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 814. – С. 63.

⁸⁰ Україна 1929. Статистичний щорiчник. – С. 131.

⁸¹ Шлихтер А. Классовая борьба на селе и партия. – С. 4.

⁸² ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1182. – С. 102.

розвивається природно, а три четверті створюється внаслідок різних пільг».⁸³

В листах до редакції газети «Радянське село» за 1929 р. селяни підтверджували цю думку, нарікаючи на те, що «колективи – це справа така, що аж страшно, привести її в життя, то можна сподіватись скоріш розору ущент сільського господарства аж до голодної смерті, але скажемо, що не один селянин не хоче колективу, навіть сільський партійці, обов'язок яких в першу чергу йти до колективу, бояться його як вогню; є власний досвід: декілька комун та колективів розбіглися хто куди попав і вдруге – мотузком не затягнеш».⁸⁴

Зазнавши впливу ментальних полів часів імперій та внаслідок власного індивідуалізму, психологічне переформування стереотипів таких людей було дуже важке. Навіть за умови, що такі люди піддадуться новим ідеологічним впливам – це вже будуть стереотипи не пролетарського, комюотарного характеру, а інтелекгенстно-інтелектуального. За висловом В. М. Молотова світосприйняття може змінити тільки інтелігенція, але перемагати може тільки робітничий клас.⁸⁵ Культура та бачення світу таких людей відрізняється від спрощеного розуміння та інтуїтивних поривів пролетаря, тому що ментальність обтяжена «деструктивними архетипами», може виступати лише в якості ерзац ідеології.⁸⁶

З усього цього для партії закономірно впливав кінцевий висновок колосальної політичної ваги. Розв'язувалася ситуація з селянином, яка у програмі комуністичного будівництва була безвихідною: всі розуміли, що власники на колективізацію добровільно не підуть. Ленін підкреслював: кооперація робить перехід до нових порядків, якнайбільше простим, легким і доступним для селянина. Консенсус між пролетарською революцією та Радянською державою і куркульським, «буржуазним селом», намітився, але не знайшов свого подальшого прояву у майбутньому. Це був консенсус не тільки в економічній, а більше політико-соціальній сфері. Він був протилежний всякій революційності. І хоч реакція не забарилась, все ж на період 20-

⁸³ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 306.

⁸⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2928. – С. 26.

⁸⁵ Чуев Ф. И. Молотов: полудержавный властелин. – С. 291.

⁸⁶ Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – С. 146.

их років вплив цього консенсуалізму у сфері суспільних і політичних відносин був великий.

В подальшому це призвело до збільшення тиску на сільську громаду, етатизацію всіх гілок влади, регуляції взаємин між державою та селянством. Пояснення цього факту треба шукати в тому, що незважаючи на свою обмеженість і замкненість громадсько-общинна свідомість в найбільш безпосередній формі закодувала головну сутність соціальності: причетність індивіду до справ і інтересів колективу та солідарність з ним.⁸⁷

Неообщинні тенденції концептуально знайшли своє вираження в уставі об'днання радянських держгосподарств в Україні (Уккргоспоб'єднання). В пункті 1 уставу вказано: «В цілях розвитку на території УСРР великих форм державного сільгоспвиробництва з використанням покращених форм господарювання, створюється трест Радянських господарств, що повинні бути опорними пунктами агрокультурного впливу на оточуючі селянські господарства і повинні сприяти всезагальному підвищенню рівня сільгоспвиробництва шляхом виробництва і постачання населення племінним, семенним і посадковим матеріалом, устроєм злучних, зерноочисних і прокатних пунктів».⁸⁸

Програмні, ідеологічно-теоретичні засади КП(б)У ставили метою соціальну тоталізацію, яка б стосувалась економіки, політики, громадянства, індивідуальності. Сама кооперація, висновки до яких привів досвід її впровадження в виробництво, показали, що соціальна, класова тоталізація можлива не тільки в формі повної, абсолютної тоталізації, а і в більш пластичних, консенсових формах. Але таке консенсування мало однобічний характер і було імперативне ленінським теоріям. Ця імперативність відобразилася в резолюції Всеукраїнської земельної наради, що відбулася в березні 1924 р. В пункті першому цієї резолюції відмічено: «Виявляючись економічною базою для наймитства, сприяти професійній і політичній організації сільськогосподарського пролетаріату». В проекті директиви ЦК КП(б) про радгоспи ця ідея знаходить остаточне своє завершення: «Радгоспи мають своїм безпосереднім завданням: виховання

⁸⁷ Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община. – С. 23.

⁸⁸ ЦДАВО. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 3723. – С. 21.

свідомого кадру сільськогосподарських виробників, сприяти малопотужнім і середнім елементам села, послаблення їх залежності від куркульської верхівки; перетворенню селянського господарства в передовий сільський пункт змички робітничого класу з селянством, шляхом сприяння через свої партійні і культурні осередки і посилення впливу роботи партії і комсомолу в середовищі селянства».⁸⁹

Ітелектуально-вольовий крок теоретично робити легко, але ментальні розгалуження, що хоча і об'єднані сакральним хліборобсько-селянським значенням землі, та праці на ній, все ж слугують підґрунтям до різних впливових переорієнтацій. Твердження С. В. Кульчицького про апіорність ленінського вчення відносно селянської маси, не таке вже й однозначне для ментально-розлагодженої психіки соціально-диференційованого села, скоріше йдеться про його апостеріорність. Ця апостеріорність є і в менталітеті, в тому всезагальному, що народжується з природних особливостей і соціальнообумовлених компонентів і розкриває уявлення людини про життєвий світ, а навички привиті більшовизмом вплинули на усвідомлення оточуючого, роздумкові схеми, образоутворюючі комплекси селян і знайшли в їх менталітеті своє культурне відображення.

Ленінські сподівання, ясна річ, були апіорно-спрямованими лише на незаможне та люмпенізоване село, на апробацію пролетаризованого ставлення до села, коріння якого сягають у глиб його соціальності, психіка якого вже була готова до свідомих змін та пластичних переорієнтацій. Дезорієнтованість сільського пролетаря виявила себе вже на початку непу, що видно з Протоколу № 31 засідання сільгоспсекції Держплану від 18 травня 1923 р., в якому визнавалося, що в умовах сучасної ринкової кон'юнктури пи 8-10 годинному робочому дні і необхідності нормальної його оплати колективні радянські господарства у виробництві рядових ринкових продуктів не можуть конкурувати з селянським господарством.⁹⁰

Піклування з боку держави про селян з нижчих соціальних верств – це без сумніву правильна річ. Соціальна політика взагалі дуже велична річ, але ставити проблему незаможників, фактично люмпена

⁸⁹ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 205. – С. 3.

⁹⁰ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 119. – С. 23.

села, як приклад, у формуванні стереотипу? Хіба селянин, маючи здоровий глузд, матиме бажання йти у своєму самовихованні і самоспрямуванні злиденним шляхом, а з духовної, обрядової сторони – в бік повних невдач, позбавлених божественного благославління. Така дефініція на понятійному рівні отримала за непу таку форму: «Я не проти соціалізму, а тим більше не проти партії, бо думку про партію Леніна заклав сам Ісус. Кепсько тільки, що самі члени партії оскверняють цю партію».⁹¹ Це рівноцінно втраті своєї вдачі. А удача селянинові дуже потрібна – вона є сакральне єство його селянської праці.

Не підлягає сумніву, суто ідеологічна спрямованість прийнятого у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) рішення, про обов'язковість участі місцевих комуністів у кооперативах та місцевих господарствах різного типу, за умови їх відсутності – виявляти власну ініціативу для створення подібних об'єднань. Таке рішення було обґрунтовано поглибленням авторитету партії, про який Ленін казав: «Потрібно берегти єдність партії, котра має величезний неподільний авторитет в народі. Цим авторитетом визначається політика партії».

Але рішення, запропоновані більшовиками, були такі несуттєві, що послідовно за ними приймається доповнення про прийом до лав комсомольців і комуністів через колгосп, що повинно було робитися методом «постійного збільшення кадрів» в колективних радянських господарствах за рахунок скорочення поденних робітників Фактично, це було шляхом до отримання певних автономічних привілеїв, що могли б собою замінити традиційні форми обігу авторитету. І якщо, по традиції, найбільший авторитет серед селян мали найзаможніші, то сходження по соціальній драбині можна було зробити ще й і вступом до лав КП(б). В протоколі засідання широкої безпартійної селянської конференції Новоградського району Житомирського округу Волинської губернії було піднято актуальне питання: «Чому і кому важче живеться – робітнику, селянину чи буржуазії? Чи можна порівнювати селянську працю з працею робітника? Чому немає можливості дітям селян вступати до Радпартшкіл».⁹²

⁹¹ Під безвірницький прожектор // Безвірник. – 1929. – № 8. – С. 23.

⁹² ДАЖО. – Ф. Р-326. – Оп. 2. – Спр. 52. – С. 30.

протистояння не давало можливості рішуче взятися за його реформацію на більшовицький лад. «Навряд чи потрібно доводити, що змусивши селян об'єднуватися в колгоспи, – доводить М. А. Вилцан, – влада повністю перекувати селянина в колективіста так і не змогла, офіційною марксистсько-ленінською наукою він був затаврований як соціальний тип з дрібновласницькими пережитками».⁹³ У самій селянській масі, і це не зважаючи і на кризові явища його менталітету, і на його світоглядну мету, було закладено протиріччя, яке більшовикам так і не вдалося подолати.

Керівництво КП(б) пішло іншим шляхом ніж той, що був запропонований В. Леніним. Йому була потрібна конфронтація села з колективізацією. Логічних міркувань не вистачить для пояснення принципово протилежних явищ індустріалізації та колективізації. Хоча непівський підхід довів переваги і більшу економічну спроможність як кооперування, так і приватного сектору, але питання про «політичну» підопліку колективізації перекреслювали всі переваги непу. Логіка тут є, але вона починає пахнути «містикою». Майже всі члени як РКП(б), так і КП(б)У розуміли, що надзвичайні заходи щодо села призведуть тільки до його зубожіння, навіть, незважаючи на всі розпорядження ЦК РКП(б).

П'ятирічний план за своєю суттю, не виключаючи сільське господарство, був позитивним явищем для економіки СРСР. Але на селі планова економіка натикалася не тільки на політичне, а і на ментально-психологічні протріччя. На думку дослідників, це ні що інше як: «Дивовижне вчення про фетишизм товарів є екзистенційною соціологією, що вбачає первинну реальність не в людській трудовій активності, а внеоб'єктивованих товарних реальностях або квазіреальностях».⁹⁴ Робітниками, пролетарями планова економіка сприймалася контекстуально. Власне, вся їх трудова діяльність була етатизована на первинному рівні. Для селянина ж етатизація і плановість взагалі досить несприятливі речі. А, коли селянин відчуває політичні, ментальні та економічні утиски, то він взагалі переходить у

⁹³ Вилцан М. А. Индивидуализм и коллективизм крестьян // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX в.в.). Материалы международной конференции. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 335.

⁹⁴ Крушинський В. А. Історія України. – С. 99.

стан активного протистояння державі. «Ножиці» використовувалися державою Рад не тільки для цін, «ножицями» перерізала пуповина, що пов'язувала селянство з його минулим, а значить з традиційно-обрядовим, сакральним становленням до об'єкту своєї творчості – праці на землі.

Однак Сталін та його однодумці вирішили скористатися іншою можливістю: задля індустріалізації примусити селян здавати хліб за не вигідними цінами під загрозою штрафних санкцій аж до конфіскацій майна. Відповідне рішення ЦК РКП(б) було послідовним і більш відповідало програмним настановам КП, розроблених ще Леніном. Рано чи пізно, але індустріалізація в таких масштабах і в такій швидкості повинна була привести до дестабілізації всього ринку. Щоб подолати дефіцит бюджету, держава повинна була платити селянам за хліб по значно більшій ціні. Але гігантські темпи індустріалізації урізали всі намагання уряду віднайти кошти для закупівлі у селян зерна по ринковим цінам. Від такої політики, а значить і до каральних санкцій з боку радянської влади був лише один крок. І цим останнім кроком стала колективізація.

Отже, незважаючи на свою соціальну відсталість в СРСР на кінець 30-х рр. XX ст. селяни zostались єдиним бастіоном народного, національного духу, який ще не був підкорений. Оскільки родинний селянський колектив за своїм характером не був тоталітарним, взаємовідносини між родинами – колективами носили скоріше конкурентний характер. Але конкурування селянських родин було не лише економічним чинником, який пов'язувався з матеріальним достатком і об'єктивізувався в ньому. Саме ця об'єктивізація свідчить про штучність заходів не тільки колективізації, а і пролетарської революції села взагалі і ознаменувались протистоянням автономізації у свідомості селян індивідуальних суб'єктивних цінностей. У 1929 р. КП повністю відмовилася від непу і під іншими гаслами перейшла до політики комуністичного штурму.

Розділ 2

Соціалізм. Відносна стабілізація – створення нового архетипу української культури

2.1

Народна освіта як основоположний засіб впливу радянської ідеології

Серед широких заходів у рішучій боротьбі за соціалістичне майбутнє, за створення нових орієнтацій у розвитку українського та і всього радянського суспільства, особливої ваги набувають чинники культури, основоположними елементами якої, протягом сторіч, були церква та народна освіта. Оскільки, по відношенню до оточуючого людину соціокультурного середовища в суспільстві життя людей характеризується певною стійкістю, тому що має визначену форму і тому що втілює в собі звички, стереотипи, традиції та інші повторювані елементи повсякденної життєдіяльності, що однак не означає нерухомості структури образу життя, довічності її елементів. Принцип ментальної еластичності був давно відомий більшовицьким пасіонаріям, тому в галузі освіти та культурного перетворення партійна програма ставила завдання перетворення їх в знаряддя комуністичного переродження суспільства.

Проблема української мови і культури обговорювалася на засіданнях політбюро ЦК КП(б) ще з 1920 р. Дискусії, що виникали на цих засіданнях щодо української мови свідчать, що більшовики шукали дієві засоби впливу на непокірне українське селянство. Своє відображення цей пошук відображений, наприклад, у наказі №5 Житомирського повітревкому від 25 січня 1921 р., в якому доводилося до відомості постановою Раднаркому України, від 21 вересня 1920 р., «Про введення української мови в школах і радянських установах». Так в пункті 2, цього наказу, зазначається про терміновість введення обов'язкового вивчення української мови в усіх учбових закладах з неукраїнською мовою викладання.⁹⁵

Пролетаризація українства мала відбуватися не тільки в сфері його повсякденного побутового життя, але і на освітянському рівні. Щоб така дефініція мала більш відчутний характер, була

⁹⁵ ДАЖО. – Ф. Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – С. 51.

розповсюджена інструкція Рад наркомів, від 1 квітня 1921 р., волосним виконкомом „Робсоцкульту” та відділам освіти в справі піднесення рівня шкільних робітників. В пункті №6 вказувалося на те, що кожен шкільний робітник мусить обов'язково подати до Волосної комісії не менш як одного реферата по політграмоті і одного по трудовій школі. Реферати на українській мові повинні свідчити про рівень засвоєння робітником української мови та його політичної грамотності⁹⁶.

Робилась спроба виховати таку особистість, що не пориваючи зі своїм національним корінням могла б порвати зі своїм «дрібно-буржуазним» минулим і перейняти догмати комуністичної ідеології. В своїй промові на VIII з'їзді РКП В. Ленін казав, що в роботі з селом потрібне тривале виховання, селянинові, який є практиком і реалістом, потрібно надавати конкретні приклади того, що комунізм краще за все.⁹⁷ Ця спрямованість в комюотарність була метою тої освітньої системи, що впроваджували на Україні за програмними положеннями РКП(б). В РСФРР в основу освітньої політики було покладено принцип єдиної трудової політехнічної школи. В Україні ж становлення освітньої системи базувалось на принципах вузькофахової професійної освіти.⁹⁸

Стара дореволюційна освітянська програма пропагувала вузькофаховість. В цьому знову ж виділявся той індивідуалістичний «вузький» підхід, що був характерним науковим розробкам української освітянської школи. Принципам пролетарським, більшовицьким відповідали ідеї універсалізації, тобто розчинення індивідуальної особистості та її технізація та інтелектуалізація, що вважалась більш високим рівнем у досягненні особистого саморозвитку. «Основне завдання в справі виховання молодого покоління чітко сформульоване в програмі партії (§ 12: виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм)».⁹⁹ Положення про сутність і спрямування нової системи освіти обговорювались неодноразово і дістали схвалення на трьох Всеукраїнських нарадах з питань освіти – березень 1920 р., серпень 1920 р., червень 1921 р.

⁹⁶ ДАЖО. – Ф. Р-1983, – Оп. 1. – Спр. 3. – С. 52.

⁹⁷ О середняке. Материалы для проработки основных вопросов XIV съезда ВКП. – С. 17.

⁹⁸ Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках. – С. 58.

⁹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 40. – С. 36.

Остаточне затвердження узгодженої більшовицької комуністичної концепції освіти відбулося на V Всеукраїнському з'їзді Рад у березні 1921 р. Законодавчо вони були затверджені в «Кодексі законів про освіту», введеному в дію 25 листопада 1922 р. постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. Як підкреслювалося в резолюції III Всеукраїнської наради з питань освіти, всі загально-освітні гуманітарні заклади як вищі, так і середні – академії, університети, вчительські семінарії, загальноосвітні середні навчальні заклади і т.п., закриваються. Всі колишні технічні, ремісничі, сільськогосподарські та інші школи виробничого характеру мають бути реформовані в свій нормальний тип з таким розрахунком, щоб відповідали стану професійної освіти.

В цій постанові була проконстатована непереконлива віра більшовиків у те, що за допомогою чисто зовнішніх засобів можна спричинити зміни не тільки у зовнішніх відносинах людей, а і у внутрішній психології народу. «Становлення нового способу життя селянства, – на думку В. І. Марочко, – повинно було відбуватися у відповідності до рівня та закріплення соціалістичного способу виробництва в сільському господарстві, докорінних перетвореннях в культурній і суспільній сферах українського села».¹⁰⁰

Ті умови, в яких знайшов своє втілення історичний процес в Україні, умовах пов'язаних з зростанням активності міського населення, певного національного пригнічення за часів Російської імперії та проведення нею цілковитої русифікації, а також тих розбіжностей, що мали міська русифікована та сільська українська культури, були цілком зрозумілі більшовицьким функціонерам. М. Скрипник у своїй статті «До теорії боротьби двох культур» так поставився до цієї проблеми: «Наш український пролетаріат знайшов сили і шляхи для того, щоб об'єднати і повести за собою українське селянство – всупереч національним непорозумінням, всупереч національному роз'єднанню, всупереч, навіть нерозумінню пролетарем мови селянина».¹⁰¹

Більшовицьким урядом декларується така політика, що до розвитку української культури, яка, на перший погляд, могла б дієво

¹⁰⁰ Марочко В. І. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 5.

¹⁰¹ Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – С. 9.

контрастувати з політикою дореволюційною. Оскільки українську культуру, мову, школу протягом століть пригнічувано, більшовики категорично в своїх дерективах пропонують створити справжні умови вільного її розвитку та усунути усілякі можливі перешкоди до цього. «Ці заходи повинні полягати не в адміністративному командуванні, а в обережному товариському роз'яснюванні тотожності інтересів трудящих України і Росії. Не на словах, а на ділі дати можливість користуватись у школі, в установах рідною мовою, борючись із тими, хто намагається перешкоджати цьому, з тим, щоб перетворити українську мову на знаряддя комуністичного виховання трудових мас».¹⁰²

На перший погляд, проблема мови та української культури вирішувалась не ззовні, а була спрямована з внутрішнього середовища. І якщо політично ментальність українського села руйнувалась з середини за допомогою Комітетів незаможних селян, то ідеологічно головний удар був спрямований на завоювання довіри української сільської інтелігенції за допомогою пролетаризації української мови та культури. Вже у січні 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянувши питання «Про заходи для подальшого розвитку української культури», прийняло постанову, в якій доручалося товаришу Затонському разом з Наркомпросом розробити пропозиції з розвитку української культури (з використанням Київської Академії Наук) запропонувати проект у ВЦВК.¹⁰³

Зовнішній розмах переділу суспільного життя України, та псевдodemократизація в політиці, змогли ввести в оману навіть досвідчених політичних діячів, що були у еміграції і мали за своїми плечами досвід діяльності в уряді УНР. Висловили бажання повернутись М. Грушевський, В. Винниченко та ін. В цьому бажанні проявляється їх певна політична наївність. Їх культурний, глибоко інтелігентний рівень мислення перешкоджав їм побачити у політиці ВКП(б) лише тактичний крок. І якщо вже їх було введено в оману, то що вже можна казати про широкий загаль – малоосвічену і по народному довірливу більшість селянства.

¹⁰² Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. - С. 77.

¹⁰³ Новохатько Л. Українська культура в контексті радянської національної політики 20-30 рр. // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 189.

Для досягнення поставленої мети більшовицька доктрина висувала такі першочергові завдання: безплатна і обов'язкова загальна і політехнічна освіта для всіх дітей до 17 років, повне здійснення принципів єдиної трудової школи з викладанням рідною мовою, з спільним навчанням дітей обох статей без будь-якого релігійного впливу. «Вся справ в тому, – писав В. Ленін, – що разом з перетворенням старого капіталістичного суспільства навчання, виховання і освіта нових поколінь, які створюватимуть комуністичне суспільство, не можуть бути старими... Тільки перетворюючи докорінно справу навчання, організацію і виховання молоді, ми зможемо досягти того, щоб результатом зусиль молодого покоління було створення суспільства, не схожого на старе, тобто комуністичного суспільства».¹⁰⁴

Український народ, українське селянство, з позицій пролетарської соціалізованої культури, виглядало як більш відсталий, не культурний в порівнянні з робітниками, клас. Керівництво РКП(б) розуміло, що доля радянської держави залежатиме від того, чи піде селянство з робітничим класом, зберігаючи вірність союзів з ним, чи вона дасть непманам, тобто новій буржуазії, роз'єднати себе з робітниками, розколоти себе з ними. Більше того: можна сказати, що боротьба сільської буржуазії в Україні в період непу, це є не просто прояв чисто націоналістичних тенденцій, а така життєва позиція, таке устанавлення людської долі, що не дозволяє особистості повного її невілювання, а надає простір або для анігіляції або трансформації її психіки.

Експерименти в освіті тривали. Творцем освітньої системи нового типу став нарком освіти УСРР Г.Гринько. Основне місце в запропонованій ним програмі посіло соціальне виховання, чому сприяло і соціальне розмаїття в державі. У звіті Чернігівського ОВК за 1925 р. подані такі дані про населення губернії: на селі проживає – 474596 чоловік, на них приходить ся 361 школа. У майбутньому вони повинні були у віці від 4 до 7 років виховуватись у дитячих комунах, від 8 до 15 років відбувати єдину семеричну трудову школу, а з 15 років школу

¹⁰⁴ Ульянов–Ленін В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 31. – С. 247-248.

профосвіти. Всього на 1 січня 1925 р. в УСРР навчалось 1795193 учня в 15556 школах (т.є. 1 школа на 115 чоловік).¹⁰⁵

Другим етапом освітньої програми Г.Гринька були дворічні технікуми, чотирирічні інститути, дворічні академії. Соціальний склад вишів тогочасної України, дозволяє зробити висновки про збільшення домінанти, з 1926 року, числа студентів, що направлялися на навчання з сільської місцини. За данимим інформаційного огляду про роботу на селі за 1927 р., складеного до відкриття VI пленуму ЦК ЛКСМУ, подані такі дані: індустріально-технічні вузи – 6733 студентів, з яких 10,5 % селяни; в сільськогосподарських – 4237, з яких 52,2 % селяни; соціально-економічні – 4281, з яких 21,8 % селян; педагогічні – 6337, з яких 17,9 % селян; медичні – 5864, з яких 12,6 % селян; мистецькі – 1543, з яких 13 % селян. Загалом процент сільської молоді, що навчалася в вишах УСРР – 20,7 % і складає 6000 студентів з 28985 всього загалу.¹⁰⁶

З економічних міркувань та обставин, що склались в країні, основним типом школи була визнана трудова чотирьохрічна школа. Але в першу чергу до такої школи приймали тільки дітей бідняків. «Низький рівень знань вступників до вишів, система відряджень на навчання до вишів, класовий підхід при зарахуванні замість критерію – знання – усе це негативно позначилося на якості підготовки фахівців для народного господарства».¹⁰⁷

На селі різко зростає питома вага грамотних. Якщо в 1922 р. їх було тільки 15%, то в 1927 р. вже 50 %, всього на 1921 рік на селі була 371 школа для неписьменних, в 1924 – 1925 рр. 16857 шкіл, в яких вчилися грамоті 1 млн. чоловік, а в 1926 – 1927 рр. шкіл було вже 25 тис. що охоплювали 1750 тис. чоловік.¹⁰⁸ Але ще майже половина сільського населення була безграмотною.

Основний акцент наркомун освіти був спрямований не на старше покоління, а на молодь. Молодь охоче відкликалась не тільки на антирелігійну пропаганду, а й на марксистсько-ленінські ідеї. Тому збільшилась кількість періодичних видань українською мовою. Це було справжнє літературне піднесення. Але активні розробки

¹⁰⁵ ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 20. – С. 601.

¹⁰⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 12. – Спр. 129. – С. 67.

¹⁰⁷ Коцур Н. Українізація і освіта у 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст. – С. 79.

¹⁰⁸ Месерів А. Народня освіта в 1924 – 1925 рр. – С. 36.

літературного жанру відбувались тільки в місті. На селі вони гальмувались меншою кількістю вільного у селян часу та тією ж безграмотністю, з якою боролася Радянська влада.

Українізація освіти для більшості селянства, особливо бідноти стала одним із засобів відкриття світу. Для молоді, що вже скуштувала смак свободи та незалежності від патріархальної традиційності батьків, радянська освіта давала змогу підти далі, поїхати в місто, остаточно відійти від батьківської опіки, села. Протягом 1920-х рр. українська молодь із села масово переселяється в міста. Освіта давала можливість і поповнити ряди червоного чиновництва, т.б. набути привілейованого статусу відносно своїх односельчан.

Заступник наркома освіти УСРР Я. П. Ряппо в статті «Проблеми виховання та освіти в Радянській державі» чітко визначив основну мету нових закладів освіти, вказуючи, що на єдино реальному базисі – техніці, пролетаріат, як творець її, повинен звільнитися від буржуазної філософії, буржуазно словесної школи. Пролетаріат повинен утримувати завоювання в математиці, хімії, природничих і соціально-економічних науках. Проблема виховання і освіти пролетаріату має вирішуватися в процесі виробництва і для виробництва».¹⁰⁹

Варто зауважити, що соціально-економічний, гуманітарний цикл наук об'єднував такі напрями: адміністративно організаторський, господарсько-статистичний, фінансовий та юридичний. Філософську, історичну та філологічну, теоретичну освіту, могли здобути лише аспіранти науково-дослідних кафедр, які здійснювали відповідну роботу виключно прикладного характеру.

На середньосвітньому, шкільному рівні проголошувалась така основна ідея – боротьба пролетарської науки та культури з відсталістю. Основна мета людини майбутнього повинна бути спрямована у сферу виробництва, удосконалення якого привело б до перемоги пролетарської революції в усьому світі і встановленню комунізму. «Пролетаріат, – на думку М. Бухаріна завоював владу, – щоб експлуатувати експлуататорів, змінити свою власну природу, змінити все суспільство і, таким чином, досягнути комунізму – з точки зору цієї

¹⁰⁹ Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки. – С. 54.

цілі він розгляда всі інші».¹¹⁰ Ставлення до комуністичних ідей та вивчення їх було приведено до такого рівня на якому раніше перебувало вивчення закону Божого. Комунізм фактично проголошується новою релігією, а колективний комюотарний партійний орган у його намісника на Землі.

Вузькофаховість стає головною ідеєю освіти. В одному випадку вона була втіленням теоретичної програми відповідної тому стану революційного розвитку на якому зупинилась більшовизація у 1920-ті рр. Більшовизація зводилася не лише до зміни соціального складу тогочасного суспільства, на користь перетворення його на однорідну масу, а і передбачала докорінну зміну форм подальшого розвитку суспільства – його комунізацію. «Бурхливе суспільно політичне життя що кипіло в країні, не могло залишити без участі активні прошарки сільського населення, і по цій лінії йшло розмежування, поляризація сил – в той час як частина селянства більше, ніж в попередні роки замикалося в межах свого господарства, зосереджувало всі свої сили в колі вузьких, власницьких інтересів, інша частина під керівництвом і впливом партійних, комсомольських організацій виділила з свого середовища активних учасників суспільного життя».¹¹¹

Таку мету більшовиків підтверджує думка і М. Бухаріна висловлена на XIII з'їзді РКП(б), у якій він підкреслював: «Питання про те, хто буде очолювати всі наші командні висоти, питання, отже про те, як буде відшліфоване, як буде, виліплене, освідчене, треноване наступне покоління – це питання є центральним у ряді питань, розв'язання яких визначає остаточний результат боротьби між капіталізмом і соціалізмом. Завдання яке стоїть перед нами, педагогічне і одночасно найвищою мірою важливе політично. Нам треба дбати про те, щоб з наших величезних лабораторій вийшли наші червоні спеці; нам треба дбати про те, щоб належним чином була поставлена обробка матеріалу для того, щоб підготувати наших середніх функціонерів для будівництва соціалістичного суспільства».¹¹²

¹¹⁰ Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – С. 182.

¹¹¹ Поляков Ю. А. Перход к непу и советское крестьянство. – С. 464.

¹¹² Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки. – С. 54.

Індустрілізація та механізація у виробництві механістично впроваджувалась і в систему виховання та освіти. Ця система незважаючи на своє матеріальне прогностичне обґрунтування, мала однак суттєві ознаки ірраціональності, одною з компонент якої було намагання більшовиків, керованих партією влади, створити нову людину, позбавивши її всіх, притаманних дореволюційному часу, елементів. В педагогічному керівництві за 1923 р. для радянських вихователів ми знайдемо роботу Е. Генрле «Праця в комуністичних дитячих групах», в якій пропонується усіляко вбивати спрагу до прекрасного, що може впливати, на думку автора, на дитину реакційно, штовхаючи молодих обдарованих пролетарів не в ряди їх класових товаришів, де взагалі не багато естетики, а в руки і на службу буржуазії.¹¹³

Рационально неможливо було ставитися до суспільства, в якому на людину дивились як на виробничий матеріал. Адже з часом цей людський матеріал втратив би повністю будь-які ознаки людськості, людяності. Ця ірраціональність була, тим вірогідніше, приречена на деструкцію особистості, оскільки носила не еволюційний, а насильницький, революційний характер, що не могло відобразитися на психології людини.

Навіть така стійка в ментальному плані частина тогочасного радянського суспільства, як комсомольці, зазнавала коливань. «Більша частина робітничо-селянської молоді ще в недостатньому ступені ідеологічно оформлена і підготовлена в комуністичному дусі, найменш стійка група комсомольців піддається антикомуністичним настроям і впливам, являючи собою носія дрібнобуржуазної ідеології, які потрапляють в комсомол з корисними цілями».¹¹⁴ Якщо в економіці та політиці у більшовиків була можливість реалізації своєї теорії, то змінювати ментальне поле, в межах якого формувалась особистість, на чисто механічне виховання, в якому ця особистість позбавлялась індивідуальності, своєї індивідуальної програми самореалізації, таке перетворення могло призвести до непередбачуваних результатів.

Якщо вплив на менталітет селян через партійну агітацію і пропаганду за своєю специфікою не міг у швидкий строк приносити

¹¹³ ЦДАВО. – Ф. 178, – Оп. 1. – Спр. 50. – С. 4.

¹¹⁴ Корсунов И. Десять лет борьбы и строительства // Комсомолец Агитатор. – 1927. – № 9. – С. 28.

результати, оскільки агітатори, в основному, були чужорідними елементами в на селі, але «свої», ідейно підковані, загартовані елементи, могли б докорінно впливати на зміни селянської свідомості. Програму таких змін надає Артикул № 7 “Про пільги в освітній справі” для селян. Він проголошував: в § 1 організацію відповідних осередків КНС у вишах; в § 2 переважне право участі і впливу, а також використання всіх сільбудинків, хат читалень і інших культурно-освітніх установ; в § 3 переважне право вступу поряд із робітниками в усі державні шкільно-виховальні установи, а також безкоштовне навчання в них; в § 6 для входження в усі шкільно-виховальні установи й недопущення захоплення їх куркулем право брати участь у шкільних радах, комітетах, комісіях, як постійних так і тимчасових.¹¹⁵

Артикул 7 “Про освіту” висвітлює таке головне положення – виховання майбутнього покоління на панівних марксистсько-ленінських засадах, людей з пролетарською культурною базою та освітою. Це означає, що в подальшому ментальне поле українського селянства, до якого воно залучалось через низку стереотипів, традиційних уявлень, особливостей селянської, з рисами національної індивідуальності, свідомості, крокувало б вже через горнило комуністичної педагогіки до створення нового ментального формування з вкрапленнями національно приналежних ферментів. Тільки ці б ферменти відповідали за створення на базисі доктрини та педагогіки пролетарської диктатури, типово національних рис, фундамент повинен був би сформований вже силою інших притаманних добі соціалізму стереотипів. Через певний час ці сподівання радянської влади виповнилися, що відразу відобразилося на вчительському середовищі. «В середовищі вчителів спостерігається тяга в партію. Це так природно,- говорить в доповіді про обстеження сільських шкіл Артемівської округи,- бо їх ідеологія під впливом подій і переустрою держави, змінилася в корні, не кажучи про те, що вчителі в старі часи було передовою частиною сільського населення».¹¹⁶

Політизована і ідеологізована школа виконувала соціальне замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної

¹¹⁵ ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 1070. – С. 158.

¹¹⁶ ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 1070. – С. 158.

зміни, здатної боротися за перемогу комунізму в країні і в усьому світі. В тезах, Н. К. Крупської про систему народної освіти за 1923 р., поставлено таке освітнє завдання всим організаціям виховного напрямку: «Є необхідна невідкладна робота, яку ми повинні подолати самі у себе в країні – робота з підняття культурного рівня країни, щоб будувати життя на нових началах необхідно навчитися робити це колективно».¹¹⁷ Школа виконувала соціальне замовлення завжди. Чи не затверджується будь-яка освітня програма на державному, міністерському рівні? Було б безглуздо думати про комуністів, що вони цього не знають і не зможуть використати. За часів Російської імперії «соціальне замовлення» майже не зачіпало глибин селянства.

В цьому ж напрямку були скеровані більшовицькі заходи і в галузі розвитку освіти на селі. Радянська влада завоювала Україну тільки з третьої спроби і за допомогою мільйонної армії. «Проте надійно контролювати її було неможливо тільки воєнними засобами. Українці повинні були переконатися у тому, що радянська влада це їхня власна влада. Представники влади мали спілкуватися його мовою».¹¹⁸ Гасло про те, що члени РКП на території України повинні спілкуватися з народом його мовою, стало одним з вирішальних у завоюванні новою владою довіря народу. Цей крок КП(б)У мав значний психологічний вплив. Селянство відчуло від владних структур бажання, чи принаймні його імпульси, не тільки нехтувати інтересами села, не тільки втручатись у внутрішні проблеми селян на рівні комнезамів, а й певну стурбованість щодо тих, кому вони так мало довіряли.

Однією з тенденцій характерних для українізації освіти стало зростання кількості національних шкіл. Якщо на 1922 р. їх було три до одної російськомовної, то у 1930 р. десять до одної. З них на селі у 1923 – 1924 рр. нараховувалось 13735 шкіл першого та другого рівня, в 1924 – 1925 рр. 13912 шкіл, в 1925 – 1926 рр. 16373 шкіл, в 1926 – 1927 рр. 17256 шкіл. У 1926 р. 80% початкових шкіл – українські, а в 1928 р. понад 97% дітей навчалися рідною мовою. У 1927 р. всі мали таку картину: 23 двомовні, 14 українські, 2 російські.¹¹⁹

¹¹⁷ ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 113. – С. 100.

¹¹⁸ Кульчицький С. Зміст радянської українізації. – С. 3.

¹¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 12. – Спр. 129. – С. 68.

Сучасна, кінця ХХ століття, суспільна організація виявляє ознаки тогочасного виховання, але менталітет характерний для українського хлібороба протягом 20-х рр. зруйнувати так і не вдалося. Отже, у 20-х рр. для більшовиків проблема, перевиховання, революціонізації ментальних настанов, стояла дуже гостро, і для досягнення цієї мети докладалось багато зусиль. До того ж і самі селяни мали велике бажання до навчання, вбачаючи в навчанні своїх дітей нові можливості у відносинах з державою. Так в приписі з політ доповіді харківського губкому КП(б)У за жовтень 1923 р. вказується на те, що сітка шкіл не задовольняє селянських потреб, бо в деяких місцях в семирічку приймають не з 10 , а з 14 років, тому селяни вимагають дозволу на вільний найм вчителя.¹²⁰

Згадуючи про культурну революцію на селі, варто сказати і про таке важливе явище, як ліквідація масової неписьменності серед дорослого населення. За даними Міністерства Народної Освіти за 1928 р. ліквідовано неграмотність було серед двох мільйонів чоловік, школами було охоплено понад два з половиною мільйона чоловік, в міській місцевості в школах навчалось близько 80 % дітей, а сільській – 55,5 %, 88 тисяч чоловік отримали професійну освіту, в робфаках – 96 тисяч. На 1927 р. процентне співвідношення в вишах робітників і селян було – 52,9 до 47,1 %, в технікумах – 35,2 до 64,8 %. Випускників вишів і технікумів налічувалось 35 тисяч, а навчалось в них – 160 тисяч чоловік.¹²¹ За даними, наведеними в монографії Г. Шевчука, за роки непу неграмотність на Україні було ліквідовано серед 8 мільйонів чоловік.¹²²

Культурне самовизначення за умов радянської дійсності, запроваджуване через культурно-освітні установи, керовані елітою Комуністичної партії, визначені більшовицькою доктриною, призвели до повноцінного інтелектуальноо і духовного зсуву в селянській свідомості. Такий зсув були спричиненні певною еластичністю соціальної свідомості українського селянства та етно-національною культурною звичкою українців, що довгий час перебували в кордонах

¹²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1705. – С. 65.

¹²¹ Вопросы культурного строительства. - Х.: Пролетарий, 1928.- С. 25 - 26

¹²² Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр.- К.: Видавництво АН УСРР, 1963.- С. 143

Російської імперії, і для яких Радянська влада виступала спадкоємницею імперії. Ситуація на Україні в 20-х рр. складалася таким чином, коли культурний і політичний розвиток більшості населення йшов не тільки через освітні і партійні установи, а весь хід історії, Жовтнева революція, громадянська війна, встановлення держави Рад – втягнула і робітників, і селян, і інтелігенцію в такі умови, в такий вир життя, звідки все мусило вийти оновленим і перевихованим. Тому зовсім не дивно, що культурне, духовне обличчя українця доби непу, його менталітет зазнають значних змін. Навпаки старі ментальні чинники викорінюються, змінюються традиції старого побуту, зникають почасти забобони, ставлення до релігії, бачення своєї долі, свого майбутнього, яке відтепер міцно пов'язувалося з радянським образом життя.

2.2

**Українізація як результат тимчасового консенсусу
між українським традиціоналізмом та
більшовицьким пролеткультом**

Багаті матеріали з проблеми формування свідомості країнського селянства у період непу дає аналіз питань, пов'язаних із здійсненням політики українізації, проголошеної як офіційний курс правлячої партії на «коренізацію» у резолюції XIII з'їзду РКП(б) «По національному питанню» у квітні 1923 р. На перший план у державній пролітиці, з цього часу, висувається наступне завдання: укоренитися в національних республіках. Щоб зміцнити свій вплив у республіках партія повинна була розмовляти з населенням його мовою. Коренізація мала побічний ефект у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур. Слід підкреслити, що в Україні проблеми всебічного розвитку національно-культурного будівництва постали в центрі уваги тогочасного партійно-радянського керівництва значно раніше ніж у Москві.

Ще у лютому 1922 р. пленум ЦК Компартії України спеціально звернувся до розгляду цього питання, прийнявши за наслідками обговорення досить змістовну резолюцію з національного питання та спеціальну директиву низовому партійно-радянському керівництву. Досить характерно, що ці важливі документи, які покликані були повернути обличчям, здебільш нігілістично налаштоване до питань національно-культурного життя, низові партійні кадри не «зависли в повітрі», як то не раз бувало з партійними постановами «непартійного характеру», які часто носили суто декларативний характер. Восени 1922 р. ця проблема знову стала предметом жвавої і достатньо плідної дискусії на жовтневому пленумі ЦК Компартії України.

Проте державний апарат у республіці, що складався переважно з дореволюційних чиновників, глухо, але успішно опирався українізації. Партійний апарат теж не виявляв ентузіазму в торуванні дороги українській мові, запровадження її вважалось передчасним, оскільки за висловом М. І. Бухарина, ще не закінчилась велика переробка мас, яка відбулася за час революцій, частково стихійно, частково свідомо через весь механізм робітничої диктатури і поставила ці маси в

політичному авангарді всіх трудящих планети.¹²³ І хоча ніхто не заважав Раковському громити платформу Лебедя, російськомовна більшість в ЦК КП(б)У і губкомах партії майже нічого не робила, щоб прискорити українізацію навіть після проголошення цього курсу офіційним для всієї партії.

Проблемі мови, головному інструменту самовираження української нації, присвячували свою увагу і інші функціонери. «В зв'язку з непом, у внутрішнім житті українського села, народжується нова сила, – підкреслював в своєму докладі Й. Сталін на XII з'їзді РКП(б), – і ця сила є націонал-шовінізм, яка піддає ризику опинитися перед фактом розриву між пролетаріатом і селянами».¹²⁴ Радянське керівництво особливо починає турбуватися культурним будівництвом, основним напрямом якого стає шефство міста над селом.

Черговим організаційним завданням КПУ в 1920-х рр., яке вимагало особливої уваги і напруження сил, є посилення організаційного і ідейного впливу міського пролетаріату на трудящі маси села. «Необхідно вказати, – наголошується в лозунгі КПУ, – що будівництво національної культури під керівництвом пролетаріату і його партії, під егідою радвлади, зовсім не протирічить будівництву соціалізму, будівництву пролетарської культури. Будівництво соціалізму, навпаки, передбачає будівництво національної культури і постійну наполегливість в посиленні ролі пролетаріату в цьому будівництві».¹²⁵

Підливала масло у вогонь протистоянні двох ментальних, ідеологічних впливів та їх проекцій на повсякденне життя пропагування так званої «теорії боротьби двох культур», і те, що пролетаризована, декласована Росія, яка стоїть у авангарді революційного руху, протиставлялася відсталій, «дрібно буржуазній та селянськокуркульській» Україні. У пропаганді цієї ідеї визначилася помилковість, хибність розуміння психології українського народу, що була хоч і досить приземлена, але загартована у історичному, культурному протистоянні спочатку з Польщею, а пізніше з Росією. Цей фактор скоро буде проаналізований партійними ідеологами і продекларована в низці партійних документів Компартії України у

¹²³ Бухарин Н. И. Революция и культура. – С. 131.

¹²⁴ Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві. – С. 6.

¹²⁵ Вопросы культурного строительства на Украине. – С. 14.

сфері національної культури, що полягала в широкій і планомірній політиці сприяння розвитку пролетарської культури в рідних і близьких українському пролетаріату і селянству національних формах.

Хоч полеміка між прибічниками тих чи інших поглядів на проблему «боротьби двох культур», на перший погляд, мала лише культурологічне спрямування, накал та довготривалість цієї полеміки вказують на її політичне спрямування, а тому неминуче повинно було постати питання нового менталітету, перерозподілу сфер його впливу на свідомість, інше соціально-національне ототожнення. Не дарма М. Скрипник відмічає поляризацію в середовищі тогочасного українського суспільства та українського селянства: «Зростає нова куркульська буржуазія, що має своїх представників уже не лише на селі, а також ідейно завойовує місто».¹²⁶ Ідейно-ментальне завоювання куркульською масою міського обивателя, міщанства і було тим культурним, духовним опром, що його виявляло українське, національно традиційне в селянстві і його найяскравіших представниках – куркульстві.

Боротьба двох культур – це, насамперед, ментальний опір, закладений в стереотипізації людської психіки, в нашому випадку селянства, подолання такого опору можливі лише в довготривалі строки. Але радянське керівництво не могло чекати, тому за висловом С. В. Кульчицького, щоб реалізувати програму РКП(б) треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити всіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах.¹²⁷

Таблиця 3.1. Соціальний склад партії за 1923 – 1926 рр. в процентному відношенні (%):¹²⁸

роки	робітників	селян	інших
01.1923 р.	4,8	7,9	7,3
01.1924 р.	6,0	4,8	9,2
01.1925 р.	1,5	6,4	2,1
01.1926 р.	8,5	4,8	1,6

¹²⁶ Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – С. 10.

¹²⁷ Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). – С. 145.

¹²⁸ Перчик Л. Внутрипартийные вопросы на первой всеукраинской партконференции. – С. 9.

07.1926 р.	7,2	1,2	1,6
------------	-----	-----	-----

Становище змінилося тільки з приходом до керівництва Л. Кагановича, який заходився по-чиновницькому старанно втілює в життя офіційний курс і незабаром домогся неабияких успіхів. «Кількість українців серед службовців державного апарату з 1923 по 1927 р. зростає з 35 до 54%. На кінець 1927 р. на українську мову навчання перейшло більше чверті інститутів, понад половину технікумів і 4/5 загальноосвітніх шкіл. Понад половину книжок і газет стали видавати українською мовою».¹²⁹ З ініціативи М. Скрипника національна мова впроваджувалася навіть в школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах. На Кубані та в інших регіонах Росії, де компактно проживали українці, відкривалися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення.

Українці діставали перевагу під час чергових масових наборів у партію. Якщо у 1923 р. вони становили лише 23 % членів КП(б)У, то в 1927 р. – 52 %.¹³⁰ Представництво українців в ЦК КП(б)У, однак, не перевищувало чверті. Першими (з березня 1925 р. генеральними) секретарями ЦК КП(б)У призначалися більшовицьким центром тільки не українці: німець В. Квірінг, єврей Л. Каганович, поляк С. Косіор.

Так само наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. було утворено Молдавську автономну республіку. Інтенсивно провадилося національно-територіальне районування: було виділено 13 національних районів, 954 сільради, 100 містечкових рад, працювали сотні шкіл з німецькою, єврейською, болгарською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

Таким чином, у цей час співіснували і взаємодіяли авторитети впливу сталого, архаїчного характеру дореволюційних часів – церковно-православні ієрархія і сільська деференціююча організація общинного характеру на чолі з старійшинами що були найбагатшою верствою села; традиційний устрій сільського життя; культура сільського осередку суспільства України. Виникають нові стереотипи,

¹²⁹ ДАЖО. – Ф. Р-902. – Оп. 1. – Спр. 43. – С. 48.

¹³⁰ ЦДАВО. – Ф. 2833. – Оп. 1. – Спр. 25. – С. 2.

нові чинники впливу на реформований менталітет, що були спрямовані, на думку С. Дровозюк, на організацію психіки і свідомості широких селянських мас і сільської інтелігенції в дусі пролетарської революційної ідеології.¹³¹

Головний «недолік» українського селянина – його надзвичайна довірливість, що була традиційною у його відношенні до влади, поєднувались тепер з тією емоційною збентеженістю, що постійно тримала його в напрузі в період революційних подій 1917 р., та громадянської війни. «Все це показує, – писав М. Бухарін, – що наше культурне зростання доходить до самих високих щаблів культури, що марксизм, який тримав у руках гвинтівку, займався політпропагандою, господарчою боротьбою розгорнув свою боротьбу рішуче по всьому фронту культури, заліз на всі поверхи культурного знання, проникнув до самих «святих святих» попередньої культури переробивши її за своїм образом і розумінням».¹³²

Революція психології тогочасного, пересічного селянина, зробила з добродішного громадянина, трудівника і плекальника землі, войовничого, по козацькому налаштованого рішучого бунтівника. Складна багаторівнева і багатовимірна система образів і уявлень архетипів свідомості, що відображаються в видах життєдіяльності особистості українського селянина, соціуму і детермінованих етносоціальними історичними процесами відображала сутність самої суб'єктивної сторони тих ментальних ліній, що окреслили поведінку, настрої, думки тогочасного селянства. Пропаганда ж української мови і культури робила прийнятними програмні настанови вчорашніх ворогів. В своїй доповіді на XII з'їзді РКП(б) Й.Сталін наголошував, що лише тоді Радянська влада стане владою рідною для селян і середніх шарів коли, установи і органи влади в республіках заговорять і запрацюють рідною мовою.

Більшовики покладали великі надії на те, що впровадження української мови на урядовому рівні та на рівні управлінських відносин допоможе виховати з тогочасного селянина з амбіціями власника, майбутнього сподвижника пролетарських, марксистсько-ленінських

¹³¹ Дровозюк С. Духовне життя українського селянства, як предмет конкретного історичного дослідження (20-ті роки XX ст.). – С. 61.

¹³² Бухарин Н. И. Революция и культура. – С. 132.

ідей. Будь-який націоналізм протилежить соціалізації. Соціальне питання, що лежало в основі пролетарської революції, його розв'язання, було головним питанням для людства у ХХ ст. Але вирішення, розв'язання за рахунок інших соціальних верств, тим більше, протоколювання антинаціональних ідей закладало ще більші протиріччя ніж несла в собі класова культова експлуатація. Особисті, індивідуальні чинники людської натури, так як їх складові типові національні риси не зникали в процесі класового протистояння.

Протиріччя, що несла з собою пролетарська революція, були більш глибокого характеру. Культурно-ціннісні орієнтації пролетаря це зовсім інше, ніж культура та елітаризм дворянства і буржуа. Робітник-пролетар завжди носить на собі ознаки соціальної тотожності, колективної індивідуальності не тільки в сфері виробництва, а і неоднозначності процесу творчого. «Реальний саме колектив, який не повинен бути обов'язково тільки невпорядкованим по визначенню (як «купка піску», але також і впорядкованим, організованим як «бібліотека»), і при тому реальним в своїй сукупності і в силу сукупності. Він, колектив, – суб'єкт сукупної дії, який по своїй психологічній природі є не що інше, як всезагальна суб'єктивно спрямована реакція колектива на всі об'єктивно здійснювані явища природи».¹³³

Селянство з його проміжковим, промісіанським положенням між аристократією і люмпенізованим плебсом-пролетаріатом, мало в історії, стримуючу функцію. В його лоні теж знаходились і починались революційні процеси, але культурна особливість, внутрішня організація селянина така, що він прикутий до землі, до оселі, до роду, і тому він не принадний матеріал для тривалого культурного, політичного, ментального протистояння. Йому є що втрачати. Так, але чи не відноситься це більше до культури, до естетики життя, ніж до матеріально-економічних надбань? «Якщо селянство до цієї пори вірило в революцію, – писали в газету «Біднота» селяни, – то воно насамперед очікувало втілення мрії селянина знищити ту допотопну плутанину, яка була при старому капіталістичному устрою:

¹³³ Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию. – СПб. : Изд-й дом «ПЭТ» при участии изд-ва «Алтейя», 1996. – С. 9.

малоземелля, безземелля, черезполосиця. Але тепер всі наші надії пропали. Ні в кого немає впевненості в тому, що у нього не сьогодні-завтра не відберуть і ту землю котру він тепер має».¹³⁴

Селянин у своєму відношенні до землі, реманенту, до того, що робить його багатим, і матеріально і духовно, не є абсолютно відчуженим. Його відчуженість більше спостерігається у відношенні до держави та релігії, бо саме вони об'єктивують цю відчуженість у своєму вольовому спрямуванні до тоталізації відносин між своєю організацією і селянським єством. «Особливі умови історичного розвитку України призвели до національної невідповідності між українським селом і, здебільшого російсько-єврейським містом, доцьогож куркуль в українському селі був далеко міцніший, культурніший і, головне, організованіший ніж у Росії».¹³⁵

Слід зауважити, що національний, а значить і державницький процес оформлення народу, національний рух, об'єктивна протилежність селянській внутрішній організації та селянської індивідуальності. Національний рух – це насамперед рух культурно-аристократичний, елітарний, рух у середовищі інтелігенції. «Народ легко підпадає під вплив тих крайньоправих груп, що люблять піднесенні ідеї, котрі претендують на представництво народної волі, коли настає благопристойна реакція суспільної думки, котра незважаючи на перешкоди приводить до світла і розумового оздоровлення».¹³⁶ Саме інтелігенція, як це не дивно, є одночасно і носієм тоталітаристських тенденцій і їх противником, але знову ж на засадах тоталітарних.

У масі народу, селянства, імпульс до організацій державницького типу, етатистських, дуже незначний і зв'язаний більше, знову ж таки інтелегентсько-аристократичними колами. Селянин, якщо був учасником революцій, завжди дбав тільки про свої прагматичні інтереси. Ідея – це іраціональна, пов'язана з небесним, рефлексія, селянин же – є сином землі, з усіма притаманними йому негативними і позитивними якостями. Земля для нього все і ніяка ідея, крім селянсько-землеробської, не є для нього принадою. «З давніх-давен,

¹³⁴ Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. Ред. А. К. Соколов. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 73.

¹³⁵ До історії першого періоду радянської влади на Україні: Архівні матеріали. – С. 53.

¹³⁶ Авгур А. СССР уроза цивилизации. – М.-Л. : Гос-ное изд-во, 1927. – С. 25.

виражаючись в різнобічних міфологемах і магічних актах натуралістичного чи символічного характеру, закріпилося в свідомості селянина відчуття зв'язку з землею як освяченого і найтіснішого злиття з нею, тієї близькості, що дає життя усьому сущому».¹³⁷

Цей процес в свідомості селянина складається з декількох кластерів і є в одночас і регресивним в селянстві і прогресивним. Регрес був у соціальному, становому капсулюванні, турботою тільки про своє, особисте, приватне, коли чужі інтереси розглядалися відчужено, що не могло бути не використано більшовизмом, що включав українця, селянина до всесоюзного «червоного іконостасу», який зміцнював позиції режиму як серед українських лівих, так і серед інтелігентів селянського походження.

Прогрес є у тому, що село, селянський добробут, лежить в основі будь-якої національної особистості, відмінності. Саме в селянстві знаходиться корінь, що напитує собою дерево народу, є барвником національної емоційності, естетичних смаків, моральних настанов. Перебуваючи під тиском комуністичної ідеології, в надрах українського народу опинилися в напіврозгорнотому стані ті ідеї, що у майбутньому призвели до незалежності України. Така ідеологічна компонента відбивалася в гаслі куркулів з приводу проведення посівної кампанії 1929 р.: «Громадяни, радянська влада тягне нас в колективи аби ми були босі й голі, і щоб весь хліб був забраний державою... Давіте відстоювати нашу ідею – нас спасе тільки самостійна Україна».¹³⁸

Пролетар завжди знаходився у гіршому становищі. Ментальність пролетаря формується на принципах майже протилежних селянським. Пролетар не відчуває сакральної сутності своєї праці, його життя не освячене цією сакральністю, в ньому нема нічого трансцедентального. Праця селянина завжди опосередкована землею. Саме через землю виявляється освяченість селянської індивідуальності і вона є і божественним артефактом, і співтворцем селянина. Пролетар сам творить результат своєї праці. На його очах проходить весь процес творення, а значить втрачається сакральна ірраціональна сутність творимої речі. «Фабрично-заводський заклад, – відмічає Є. Давид, –

¹³⁷ Гордон А. Г. Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировоззрения. – С. 60.

¹³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2968. – С. 20.

являє собою систему мертвих механізмів, серед яких людина працює, як розумова, або мускульна сила, там споживчий процес ізольований, від творчого процесу – сільськогосподарське підприємство, навпаки, уявляє зсебе живий невеличкий світ, в який вплітається життя людини».¹³⁹ Ментальність пролетаря не зазнає сумніву відносно своєї божественної природи. Він чує в собі силу помірятися з стихіями Всесвіту, повернути річки проти течії, полетіти в космос, посадити сади на Марсі, він не знає страх своєї величі, бо результат його праці мало залежить від природи. Селянин постійно відчуває цю залежність і хоч він і творець, і учасник містерії творіння, народження нового, ніколи не забуває хто сильніший, хто святіший, хто величніший.

Культурна революція мала на меті корегування та маніпулювання свідомістю радянського суспільства в бік її остаточної соціалізації і тому поряд з українізацією-коренізацією, соціокультурними міроприємствами виникає таке явище як культурне шефство міста над селом. Надання робітничими організаціями, міськими партійними органами виробничої, організаційної та ідейно-виховної допомоги українському селянству на початку 20-х рр. дало свої перші дієві результати, і тому дуже швидко почало поширюватися, як на теренах СРСР, так і на Україні. Як писав В. Ленін: «Тільки масовою організацією, довготривалим виховним впливом міського пролетаріату на селянство може бути розв'язане завдання об'єднання розпорошеного селянського господарства».¹⁴⁰ На основі Ленінських настанов XII з'їзд РКП(б), у квітні 1923 р., розробив широкі заходи по роботі партії у відношенні українського селянства, серед яких не останнє місце відводилось шефству міста над селом.

Першою партійною організацією на Україні, що взялася провести постанови з'їзду в дію, був партійний осередок харківської фабрики «Здоров'я трудящих», яка взяла шефство над партійною організацією села Цвіркуни. «В лютому 1923 р. партійна організація фабрики «Красная нить» заходилася шефувати над організацією КНС села Велика Данилівна. На початок березня 1923 р. в Харкові вже було 10

¹³⁹ Давид Е. Соціалізм та сільське господарство. – С. 6.

¹⁴⁰ Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К. : Видавництво АН УСРР, 1963. – С. 114.

шефських організацій, у квітні – 30. Вони шефствували над 20 волостними і сільськими парторганізаціями».¹⁴¹ В основному шефство виражалося в забезпеченні сільських партійних організацій пересувними бібліотеками, виступами з доповідями по наболівши питанням на загальних сільських зборах, організації політосвітніх установ та поліпшенню роботи вже існуючих.

З плином часу та випрацюванням нових підходів, кристалізацією ідеї будівника комунізму більшовицька програма адаптації українського суспільства поліпшується та набуває нової якості. «В 20-х рр. було випробувано достатню кількість протеречивих підходів до створення нового соціуму загальної долі, котрий знищив би місцевий сепаратизм, віднайшов компроміс між комуністичними планами всезагального єднання і національними традиціями, відродив би нову культуру – пролетарську за змістом і національну за формою».¹⁴² Використання такого підходу давало можливість укорінення місцевих партійних осередків у сільських громадах та призводило до знищення культурних ментальних стереотипів місцевого населення, появи всезагальної одноманітності умов життя та соціальних структур. Не останнє місце в цій партійній системі руйнування старих образів життя відводилося і шефській програмі.

Шефська робота починає здійснюватися у більш різноманітних формах. Зважаючи на велике значення шефської роботи, радянське керівництво вимагає від партійних організацій на місцях як найактивнішого залучення до цієї роботи безпартійного маси міського населення, включення в шефську роботу промислових підприємств, робітничих клубів, державних установ, профспілкових та комсомольських організацій. «Здійснення шефської роботи на селі провадилося, в основному, в святкові дні. На села виїжджали робітничі делегації по 40 – 50 чоловік. В селі організовували мітинг єднання, встановлювали знайомства і налагоджували дружні зв'язки, які ставали постійними. Після цього виїзди ставали систематичними, бригадами по 5 – 10 чоловік, до складу яких входили доповідачі і лектори».¹⁴³

¹⁴¹ ЦДАВО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 189. – С. 4.

¹⁴² Верт Н. История Советского государства (1900 – 1991 рр.). – С. 171.

¹⁴³ Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – С. 116.

Після XIII з'їзду РКП(б), в травні 1924 р., впровадження шефства на селі набирає ще більших обертів. Шефство міста над селом стає більш цілеспрямованим і організованим. В Україні починають створюватися «Товариства культурної змички з селом», які ставили на меті як най скорішого залучення селянства до лав рятівників світу, поборників комуністичних ідеалів. Товариства допомагали селянству в організації політосвітніх установ, роз'ясненні радянського і земельного законодавства, в поширенні соціалістичних форм і методів господарювання, в організації селянства на зміцнення радянської влади оскільки, між робітничим класом і селянством існує певне протиріччя, що впливає з різного положення цих класів: робітничий клас виступає носієм соціалістичного укладу в народному господарстві, а селянство – носієм дрібнотоварного виробництва, стихійно породжую чого капіталізм.¹⁴⁴

В Україні перші товариства культурної змички з селом з'явилися в середині 1924 р. в Одесі, потім у Катеринославі, а на кінець 1924 р. вони з'являються майже у всіх великих містах України. ЦК КП(б)У постійно контролював роботу шефських організацій і прикладав багато зусиль для того, щоб вона мала позитивний ефект. 1 лютого 1925 р. ЦК КП(б)У разом із ЦК ЛКСМУ опублікували циркулярного листа про нові форми шефства. В цьому листі визначаються спрямування більших сил на зміцнення союзу робітничого класу з селянством, надання селу культурної допомоги тощо. Шефська робота повинна полягати в тому, щоб якнайбільше робітників залучати до роботи на селі в кооперації, сільраді. КНС, сільських делегатських зборах жінок, КВД, сельбудах, хатах-читальнях, до роботи по забезпеченню села газетами і книгами.

Шефствування в Україні в 1925 р. приймає такі розміри, що можна вже сміливо говорити про «шефствоманію», яка охопила майже всю більш-менш активну частину робітників. Так при суднобудівному заводі в м. Миколаєві в організацію культ змички міста з селом входило понад 2000 робітників. За січень-березень 1925 р. представники товариства прочитали в підшефних селах 14 доповідей, відкрили дві хати читальні, придбали для селян три бібліотеки, регулярно забезпечували селян газетами і журналами, а на кошти зібрані

¹⁴⁴ Мунчаев Ш. М. История Советского государства. – С. 235.

членами товариства шефська комісія придбала чотири трактори, 500 пудів насіння і три гарби.¹⁴⁵ Така шефська допомога селу провадилася по всій Україні і мала справжній, змістовно-практичний вплив на селянство, його культурні і духовні вподобання, на ту досить помірковану позицію більшості селян у відношенні до робітників, їхнього побуту, образу мислення.

Таким чином, поряд з дійсно волонтаристськими методами ведення політично-культурного програмування різних соціальних верств на Україні, радянська влада використовує і засоби підсвідомого ідеологічного примушення вираженого у нових культурних міроприємствах, що віднайшли своє вираження у шефстві. Такі міроприємства сприяли розгортанню культурно-соціальної, освітньої програм на селі, посиленню комуністичного пролетарського впливу на селянство, більш дієвих соціалістичних форм господарства на селі, що мало забезпечувати остаточного закріплення тих якісних змін в середовищі українського селянства, що їх спричинило виникнення Радянської держави.

Почасти, ментальний інтенціоналізм непівської доби виражався і тими загальнодержавними міжетнічними процесами, що виводили невідомі до цього часу загальносвітовому суспільству народи на новий, якісний, планетарний рівень, і появи, для цих народів і етносів, можливості впливати на ці процеси та інтегрування їх в новий субетнос. «Форми міжетнічної взаємодії призводять в широкому загальному до виникнення у декількох народів, різнорідних за своїми етнічними параметрами, загальних рис культури і самосвідомості, що відображає процес міжетнічної інтеграції, який призводить до зближення окремих елементів життєдіяльності, що в процесі еволюції чи трансформації виводять нову якість етнічного порядку».¹⁴⁶

Український селянин початку 20-х рр. зазнав величезних втрат. Починаючи з 1914 р. він втрачав спочатку своїх братів, товаришів, свою долю, він втрачав життя. Пізніше, в 1917 р., на короткий час втрати зупинилися, а потім знов, селянин втрачав своє громадянство, свою інтелігентність, свою релігію і церкву, свою віру, свою свободу, свою

¹⁴⁵ ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп 1. – Спр. 226. – С. 234.

¹⁴⁶ Орлов А. В. Процессы интернационализации советского образа жизни. – С. 33.

сакральність, звичаї, зв'язки, плоди своєї праці, свою мову. «Біда посилювалася ще й тим, що до вирішення всіх питань аграрної і сільської політики підходять з точки зору односторонньої марксистсько-пролетарської ідеології: село приноситься в жертву місту, інтереси міського робітника превалюють перед інтересами селянина».¹⁴⁷ Чи були серед цих жахливих втрат надбання? Так, з'явилося почуття своєї гідності, нехай і на короткий строк, з'явилась навіть втілена мрія своєї держави, з'явилась соціальна солідарність, потяг до боротьби, своя земля, з'явилась назва на географічній карті – Україна.

Селянство втратило свою інертність – і це добре. Воно у своєму саморозвитку стало динамічніше. У своїй природній освяченості воно побачило силу, що могла вистояти проти безглуздої комунізації суспільства. Навіть інтелігенство не зразу знайшло в собі потенцій до ментального протистояння пролетарській доктрині. «Революція не є подією зовнішньою для кожного з нас і для всього християнського світу, а є внутрішньою духовною подією, духовною хворобою у християнській спільності, в християнському народі».¹⁴⁸ Інтелігенство перше піддалося цій хворобі, власне воно було її «бацилоносієм». Тому його імунітет не витримав боротьби з пролеткультом.

Селянство у своїй самотності, нехай темне і відстале, але і духовно цілісніше, ментально скупчене, більш духовно здорове, віднайшло в собі ті сили, що могли протистояти тискові нових для нього ідеологій, революційних зрушень, традицій людства та хаосу війни, традиції як соціального феномену, що несе в собі єдність інваріантного і інноваційного, вона може модифікуватися, висуватися на передній план, існувати деякий час, а після цього зникати і знов відроджуватись. Воно не тільки віднайшло в своїх надрах сили боротьби, а ще й спромоглося використати з користю для себе протиріччя у суспільстві. Із революцій селянство вийшло на новий шлях. У недалекому майбутньому воно втратить майже все.

Але 1921–1923 рр., пройшли під гаслом селянської міці. Саме в цей час були покладені нові засади, на яких формується селянин нового типу. Пізніше вони будуть казати: «Ми більшовики, тому що вони

¹⁴⁷ Устинов А. О земле и крестьянстве: сборник статей. – С. 35.

¹⁴⁸ Бердяев Н. Царство Божие и царство кесаря // Путь. – 1925. – № 1. – С. 25.

вигнали поміщиків, але ми не комуністи, тому що комуністи проти індивідуального господарства».¹⁴⁹ Селянин побачив в радянській державі і свої переваги. Він призвичаївся. Саме це призвичаєння допоможе йому в подальший період показати свої здібності і нагодувати голодну Радянську державу.

1921–1923 рр., були роками, що намітили вихід з тієї кризи в якій опинилась селянська свідомість з часів революції. З'явився певний, синтезований, поки що не радянський, а проміжний – непманівський менталітет. Цей менталітет зародився у консенсусі, пристосуванні селян до нової влади, нової ментальності. «Процеси руйнування і творення крокують нога в ногу по усім «параметрам» сільського життя: землеустрій, виробництво і виробничі відносини, взаємовідносини села і держави, функціонування суспільних і партійних організацій, благоустрій і побут, релігія і культура, все те, що призвело до змін в самій особистості селянина».¹⁵⁰ І це вже було еволюцією, культурним надбанням, *modus vivendi* з пролетаріатом. Квітень 1923 р. ознаменувався вельми важливою для всієї України подією – відбувся XII з'їзд РКП(б). Одним з головних питань на цьому з'їзді було питання про національність. З'їзд проголосив політику коренізації.

Поряд з рішенням березневого X з'їзду РКП(б) в 1921 р., постанови XII з'їзду можна означити одним словом – це було феноменальне явище. Методологічно, феноменальність коренізації, полягає в еволюційності та революційності. Наявність цього елемента більшовики відмічали ще в 20-ті рр.: «Політичні труднощі, що впливають з господарчого росту країни в умовах непу – диференціація села, аграрне перенаселення, зміцнення куркульства і приватного капіталу на Україні, дають себе знати загостренням національних взаємин».¹⁵¹

Отже, сутність еволюційного елемента коренізації полягала в тому, що принципи, засади, на яких обґрунтовувались причини її проголошення і здійснення, знаходились поза рамками комуністичної доктрини. Національне питання, пролонговане більшовиками, не було

¹⁴⁹ Через военный коммунизм к непу: Материалы для работы по лабораторно-исследовательскому методу с методическим введением. – С. 37.

¹⁵⁰ Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. – С. 72.

¹⁵¹ Борьба с националистическими ухилами в КП(б)У та в КПЗУ. – С. 9.

концептуально виражене в комунізмі і знаходилося на протилежному боці доктрини, експресивною стороною якої були силовий контроль за лояльністю українців до радянської влади, ліквідація найменших проявів сепаратистських настроїв, а також українізація суспільного життя наприкінці 20-х р. для зміцнення комуністичних ідей серед українців, оскільки більшовицька партія в Україні була російською або єврейською за своїм складом. Революційність постанови про коренізацію, полягає більше в протиріччях, визваних еволюційністю.

2.3.

**Боротьба двох культур –
національне чи соціальне**

В цілому ж необумовленість доктринального, теоретичного в політиці коренізації-українізації мала поряд з позитивними також і негативні сторони. Основним недоліком негативізму українізації було в тому, що ідея соціалістичної революції пов'язувалась, в першу чергу, з пролетаріатом, з пролетаризацією села. “Особливої уваги в сучасний момент набуває питання про українізацію, що являє собою найсерйозніше політичне завдання партії й спілки на Україні, як питання дальшого зміцнення союзу пролетаріату з селянством. Українізація для спілки означає дальше поглиблення й поширення, охоплення та пролетарського керівництва селянською масою” [ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 103. – 5 янв. – 21 с. – 1926. – Арк. 24].

Основними документами на основі яких будувалось становлення українізації були звернення Леніна “Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”, резолюції і постанови з'їздів тощо. Складається враження, що всі вони носили зовнішній, волюнтаристський характер. Адже вони були зорієнтовані не на вирішення тих потреб, які корінилися в надрах народів, що входили до складу СРСР, а на прагненні радянської влади асимілювати ці народи для реалізації власних цілей.

Згідно з рішенням московського ЦК, ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р. прийняв постанову, в якій визначалося: “... намітити з осені поточного року до переходу протягом піврічного строку на українську мову викладання радпартшколи. Доручити Агітпропу через ДВУ та інші видавництва переглянути список видавничої марксистської літератури українською мовою. Організувати ознайомлення для керівних членів партії підвищеного типу курси українознавства. В частині преси перевести на українську мову селянські газети. Провести облік усіх членів партії, що володіють українською мовою, і використати їх в радянських партійних та професійних організаціях. Протягом року перевести роботу на українську мову в сільосередках, райпарткомах. Усі зазначені заходи повинні бути проведені протягом

року”. [Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х рр. // Рідна школа. – 1993. – №8. – с.30.]

Ідеологічна асиміляція повинна була остаточно переконати українського селянина у перевагах, що надає причетність до історичного комунізму, до його ідей. “Проведення в життя рішень партії по національному питанню є найкращий засіб боротьби з національним шовінізмом” [Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / Редактор-упорядник П.П. Бачинський. – К., 1999. – С. 564]. Але правда була у тому, що детермінований революцією 1917 р. процес розкладу соціальної свідомості українців, мав патологічний характер і тому вживляння пролетарської культури як через мову, так і політично мав тільки поглибити цей детермінізм. “В ідейно-естетичних та культурознавчих кристалізується єдиний філософсько-світоглядний базис нової соціалістичної культури, яким стала ідеологія та соціальна свідомість робітничого класу” [Горбач Н. Українізація: злет і трагедія // Жовтень. – 1989. – №2. – с.79.] Ці розходження стали результатом, а не причиною. Причина ж була у не відповідності ментальних настанов українського села, його традиційно-національний характер, з тими, що пропонувалися радянським урядом в культурно-політичній сфері.

Повертаючись до постанов ЦК КП(б)У, слід відзначити, що вони стосувалися, насамперед, нової інтелігенції, партійних працівників і т.д. Це був елітаристський захід. Для українського села зміни відбулися в подальшій тоталізації та етатизації життя та однобічному політичному спрямуванні. Культурологічно ці процеси не мали такої радикальності, оскільки власне мову ніхто не збирається в них відбирати, і не змушував від неї відмовлятися. Проблема полягала у спробі поглинути українську індивідуальність вже не відчужено, а через неї саму, з середини, через її властивості. Розчинити цю національну особистість у наведеному на неї пролетарському світогляді. Не зовнішнім спрямуванням так внутрішнім.

Секретар ЦК, КП(б)У Д.Лебідь обґрунтовував цей процес у своїх тезах „Про боротьбу двох культур”. Оскільки, твердив він, російська культура в Україні пов’язана з містом і пролетаріатом, тобто “найпрогресивнішим” класом, а українська культура – з селом і “відсталім” селянством, то обов’язок комуніста полягає у сприянні

“природному процесу” перемоги російської культури. Ідеї, висловлені Лебедем, поділялися багатьма у партійному керівництві, оскільки серед самих членів КП(б) не було одностайної єдності відносно політики коренізації, що теж не могло не вплинути на ментальне становлення українців.

З позиції пролетарської революції та більшовизму взагалі виступи тов. Д.З.Лебідя мали певний сенс. Події кінця ХХ ст. були підтвердженням цьому. Адже пролетарський інтернаціоналізм комуністів міг розглядати вирішення національного питання лише стадіально. “Д.Лебідь проголошував, що для комуністів інтернаціоналістів національного питання в принципі не існує, що це є лише одним із засобів прискорення соціалістичного будівництва”. [Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30 рр. //Український історичний журнал.–1989.–№3.–с.47–48.]

Націоналізація–українізація розглядалася лише як засіб і була використана як засіб, але трохи пізніше в 1925 р. українізація визначалася як культурно–політичний процес, але означення її як засобу носило механічні, сугестивні риси. Ці риси були ворожими і афективними. Вони призводили до розмивання національної державної ідеї, скасовували уявлення про національну державу, взагалі, як інструмент вирішення суспільних питань. М. Скрипник у промові на Х з’їзді КП(б)У заявляв: “Лише пролетарськими шляхами мойже йти збудування української культури, і одночасно мажна сказати: лише в своїх українських формах може розвиватися культура на Україні, лише в своїх українських формах може існувати радянська держава нашої країни” [Гриценко О.А. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К.: УЦКД, 1998. – С. 157].

Тов. Д.Лебідь розумів це і тому писав : “Наша партія зобов’язана в українських умовах перевірити, чи дає українська мова можливість прискорити культурний процес в українському народі, особливо, в селянстві як відсталому, чи вона гальмує цей процес, не допомагаючи оволодінню культурою, а затрудняючи. Отже, поставити собі завдання активно українізувати партію, а, відповідно, і робітничий клас зараз буде для інтересів культурного руху мірою реакційною, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і

робітничому класі, при нинішньому політичному, економічному і культурному співвідношенні між містом і селом – це означає стати на таку точку зору –нижчої культури села в порівнянні з вищою культурою міста”. [Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30 рр. //Український історичний журнал.–1989.–№3.–с.48.]

Д.Лебідь і його прихильники мали певний сенс. Власна річ, пролетаріатові загрожувало розчинення в селянській, культурній масі, в селянському середовищі. І хоча цей процес міг би стати двостороннім, товариші з КП(б)У впадали у афективний стан, тільки від одного уявлення про наслідки пролетарської націоналізації. “Треба рішуче, уперто й як най скоріше перевести роботу по оволодінню українською мовою робітниками керуючого складу,- казав Задонський,- бо інакше ми не опануємо всім культурним будівництвом в Україні і не зможемо як слід керувати масами, оскільки більшість секретарів та членів Бюро ОК досі не володіють українською мовою, як засобом кращого і повного керівництва роботою загального будівництва” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 2202.- Арк.. 12].

Особливим противником теорії двох культур був О.Шумський, що очолював з 1924 по 1927 рр. наркомат освіти УСРР. Але його протистояння з Д.Лебідем можна назвати статичним. На позиціях більшовизму та комюнитарності, соціалізації в суспільстві не можна було уникнути доктринального протиріччя. Особливо воно виявилось на теренах України. Розпочатий процес неминуче приводив до викресталізації національної державної ідеї В ментальному плані, якщо носіями такої ідеї буде більшість селянського походження, неминуче виникнення класово-соціального протиріччя. Селяни писали в листах до своїх родичів за кордоном: “Жах, а не життя, потрібно пожити і подивитися як народ принизили, зневажили, що нема ні свободи особистості, ні ініціативи, все наше істинне з корнем хочуть вирвати з душі людини, залишити тільки зле... Позбав Господи, від іга комунізму” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 2824.- Арк. 37].

В цілому ж протиріччя феноменальності, еволюційно-революційного характеру в період непу не проявились, а лише вплинули на типологізацію та нейтрально-визнаюче відношення селян до радянської влади. Для подальшого розвитку і стабілізації

психології селянської маси українізація мала вирішальну роль, вона переходила у “... філогенетичну фазу, оскільки якості того чи іншого типу соціальної групи є найбільш повною її характеристикою, виявленої в сутності еволюційного процесу еволюції типів груп, що набуває динамічного зачення, тоді як до певного моменту воно знаходилось в статичному стані” [Гумилёв Л. Етногенез и биосфера Земли. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2001. - С. 310]. Саме вона завершила формування основних рис та стереотипів, що в подальшому називались “непівським”, а самих людей з такою психологією–“непманами”. Але непман з міста належав до одного психотипу, зі своїми ментальними стереотипами, а непману на селі були властиві традиційні національні риси.

Для міста поняття “непмана” заключалось в новому політико-економічному змісті з певними елементами архаїки, при цьому реставрувалися майже всі дореволюційні господарсько-промислові взаємовідносини, а отже і буржуазні відчуття. Для села ці обставини були більш категоріальними. Взагалі, сприйняття українізації селянами та пролетаріями істотно відрізнялось, оскільки для пролетарів вона відбувалась у надто “... бюрократичний спосіб. Надто бюрократичний підхід до темпу і форм приєднання не української частини робітничого класу на Україні до української культури, форсування цього темпу, що практично переходив до насильницького вимагання українізації російських та інших робітників” [Завдання культурної революції і національно-культурне будівництво на Україні: Матеріали для доповідачів, керівників агіт колективів та групагітаторів /Округовий комітет КП(б)У. Будкомос.- К.: Видання будкомосу, 1928.- С. 4]. Для пролетарів - це крок назад, а для селян - вперед.

Але, в дійсності, така політика приводила до безкультур'я, до знецінення традиційних уявлень, до падіння авторитетів не тільки в середині селянського середовища, а і з зовні, в самій КП(б). Ця тенденція виявляла себе в скаргах селян Коростенського округу Ємельчанського району: “Секретар райкому брав участь в проходах комсомольців сільосередку до школи, втянувши прибувшого політосвітязина райкому. Напившись, купою пішли до парку, стали сперечатися з позапартійною молоддю, частина полягала в кущах... В

Зінов'ївській окрузі серед піонерів по загонах помітна відсутність товаристського взаєморозуміння, порушення піонерами звичаїв та законів (пияцтво, куріння, чванство і т.д.)... В Шепетівському окрузі зґвалтування комсомольцем жінки з комуни... В Криворізькому окрузі комсомольці варять самогон" [ЦДАГОУ.- Ф. 7.- Оп. 1.- Спр. 162.- Арк. 8, 9, 10]. Також в с. Хортиця комсомолець скаржився на те, що в ячeyці ніякої роботи не проводять, а всі кривлять душою і розбещуються, "всюди неправда, безчинство, я цього винести не можу і вирішив вийти із організації" [ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 164. –Арк.. 46].

Особливо цінним матеріалом з цього приводу є щоденник С.Єфремова, академіка Всеукраїнської Академії Наук. Уривок, датований 11 січня 1923 р. "По місту розказують про те, як справляв кооперативний технікум Новий рік. Почалося з пишних промов, звичайних лозунгів, агітаційної словесності, а скінчилося генеральним п'янством. Бенкетували до 4-ої години. Перепилися "до положення риз". Пропили 2500 карб. золотом. При кінці банкету були такі сценки. Встає ректор (комуніст). "Випивати, то є найбільша комуністична справа. Ще в другому томі "Капіталу" Маркса, в примітці на сторінці ... Його смикають за полу, пошепки кажуть, щоб він ішов спати". [Ефремов С. Щоденники (1923–1929).–К.:Рада, 1997.–с.49.]

На селі це явище взагалі мало б носити повальний характер. Але детермінованість селянської психології, її нестійка революційна форма ще не вилучила зі свого середовища захисних, імунних якостей, що базувалися на дореволюційному церковно-народницькому вихованні. У зведеній доповіді Одеської губінспекції наводяться такі дані: "Коло інтелігенції села Білоусівка замикається трьома вчителями. У суспільному житті села участі не приймають, газет не читають. Вчителька сборів селян не відвідує в силу негативного відношення селян до жінок, які приймають участь в суспільному житті села" [ЦДАВО. – Ф. 539. - Оп. 2. - Спр. 1119. – Арк.. 118 зв.].

Пролетаризація не могла б відбутися до того часу, поки не сформуються притаманні їй стереотипи а через них не сформується нова особистість – особистість пролетаря. Село було менше принадним для створення таких стереотипів. Нейтральне ставлення

селян до радянської влади вказувало на те, що вони її приймають світоглядно. “Узаможнення селянства стало визначальним чинником примирення з більшовицьким режимом, до якого воно ще якихось 8–10 років тому ставилося не лише підозріло, а і з недовірою”. [Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в доколгоспний період (1921–1929)., Х.: Основа, 1991. – с. 18.]

Саме в цьому полягав консенсус між владою Рад і селом, і саме через призму цього консенсусу треба розглядати вплив українізації на реформування ментальності селян. Бо, якщо, з однієї сторони, це явище було прогресивним, і сприяло піднесенню української культури, мови, національної гідності. То з іншої сторони її політична, революційна спрямованість ставили за ціль денаціоналізацію, та деукраїнізацію, перетворення українця на раба революції, на засіб досягнення соціальної переваги. “Кінцевим завданням боротьби пролетаріату є знищення класів взагалі і знищення класового розмежування на селі в особистості. Основним методом, що веде село до цієї цілі є включення індивідуальних селянських господарств в систему соціалістичного будівництва: колективи індивідуальних господарств, кооперація, радгоспи” [Шлихтер А. Классовая борьба на селе и партия. – Х.: Пролетар, 1927. – С. 218].

Переважну більшість селян УСРР у 1921–1929 рр. становили одноосібники. Зокрема, в 1921 р. їх було 99,95% від усіх селян, а напередодні колективізації 1929 р. 94,4%. [Україна 1929. Статистичний щорічник.- Х.: Центральна статистична управа УСРР, 1929.- С. 11]. Про що це свідчить? Про те, що в період непу в середовищі селянської маси годі було очікувати революційних, ідеологічних перетворень.

Важко не помітити, що хоч українізація і почалася під гаслами В.І.Леніна, однак основний імпульс для розвитку вона отримала вже після його смерті. Але з остаточною перемогою Й. Сталіна в боротьбі за головуюче положення в ЦК РКП(б) українізація вже не мала такої актуальності. Хоча керівництво ЦК КП(б)У і прикладало достатньо зусиль для її подальшого впровадження. Не остання роль належала О.Шумському. “Шумський намагався переконати партверхівку в Москві, що на владу більшовиків українці дивляться як на окупаційну. Дискусії і протистояння в українському партапараті примусили

О.Шумського наївно шукати правди в Москві у Сталіна». [Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках. // Рідна школа.–1993.– №10.–1993.–№10.–с.31.] Але не зважаючи на його зусилля Й.Сталін починає політику згортання українізації.

У звітах, що наводяться в історичній літературі, вказується переважно на філологічні аспекти українізації та її антропогенний фактор. Зазначалось, що кількість українських партійців збільшилась з 24,5% до 54,8%. На 1925 р. в держустановах % діло виробництва досягнув 65, держапарат в районах і округах працює на українській мові повністю, нижча школа українізована на 80 %. Газети та журнали Пролеткульту почали виходити українською мовою на 60 % [Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / Редактор-упорядник П.П. Бачинський. – К.,1999. – С. 579]. Для цього була утворено спеціальний видавничий центр - “Книгоспілка” (грудень 1922 року), 86,5 % видань якого виходило на українській мові. Із спеціальних видань для села, сільськогосподарська література складала 6 %, белетристика – 9,75%, кооперативна – 9,75 %, дитяча – 6,5 %. Ціна одного видання - 43 коп., тираж – 4750 екземплярів [ЦДАВО. – Ф. 539. - Оп. 2. - Спр. 1012. – Арк. 1,3].

Таблиця 3.2

Продукція видавництва Книгоспілка за 1925 – 1926 рр. [ЦДАВО.- Ф. 539.- Оп. 2.- Спр. 1075.- Арк.. 388]

призначення	кількість	кількість	тираж	кількість	номінал
для селян	09	79,5	519600	28657	33748
для жінок		4	4000	306	2970
загальномасова	0	82,5	11000	32382	91111
для молоді	8	0	18000	0824	1300
дитяча	1	0,5	7000	793	100

В Україні видавництво відбувалося в межах чотирьох основних підприємств: ГІУ, Червоний шлях (травень 1924 р.), Книгоспілка, “Пролетар”. За даними обслідування цих видавництв на 1925 р. було складено список найбільш популярної літератури: 1)

сільськогосподарська література; 2) бібліотека радянського права; 3) соціально-економічна література; 4) ленінська бібліотека; 5) бібліотека знань; 6) ленінсько-селянська бібліотека; 7) бібліотека мало писемного; 8) бібліотека селянина; 9) агітаційно-просвітницька; 10) антирелігійна; 11) художня [ЦДАВО. – Ф. 539. - Оп. 2. - Спр. 1012. – Арк. 8 зв.-9, 10-103в., 14-143в.].

Не зважаючи на досить значну кількість видань “... на нарадах Агітпропів, Всеукраїнської Партійної наради 2-го з'їзду ВУЦВК вказувалось, що друковані речі взагалі, а особливо книга, дуже слабо проникають на село, що барить культурний розвиток останнього... Відповідно порстанови Комісії при НКРКИ від 24 січня 1924 р. правління Книгоспілки повідомляє про сітку своїх книгарень та відділів на Україні: Харків – 4, Київ – 3, Одеса, Житомир, Вінниця – 1... на низовій сільській периферії нараховується до 400 книжкових полиць при сільських споживспілках” [Ф. 539. - Оп. 2. - Спр. 1075. – Арк.. 172, 90].

Окрім книговидавництва починає набувати темпів видавництво періодичних видань. За Дани НКРКИ УСРР за 1921 рік на Україні виходило¹⁸⁹ видань тиражем 1078400. З них найбільший тираж мали: Комуніст – 40 тисяч, Селянська правда – 40 тис., Вісті – 30 тис., Известия – 270 тис., Незаможний – 80 тис., Ратау 99 тис. [ЦДАВО. – Ф. 532. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк.. 35 -40]. “Одним з найсерйозніших завдань,- вказано в циркулярі № 296 секретаря ЦК КП(б)У Косіора,- що стоять на черзі – розповсюдження літератури на селі, до цього часу існували перешкоди, тому що був відсутній спеціальний апарат що виконував би це завдання... тому наказано було організувати акціонерне товариство “Село-Книга”,що поширювало літературу на селі” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1448.- Арк. 238].

Вирішення мовної проблеми переслідувало певні ідеологічні цілі. “Вірний учень Леніна Сталін руками українців через українізацію спромігся розбудувати мережу партійних осередків, як у містах, так і на селі, партійні одиниці існували в найменшому трудовому колективі, і саме партія вирішувала всі питання від глобальних до найдрібніших, до того ж тримаючи під контролем їх виконання”. [Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках. // Рідна школа.–1993.– №10.–с.32.] Українізація поряд з позитивними моментами мала і

негативні. Основна проблема полягала у втраті господарської ініціативи. Починається процес секуляризації селянського менталітету, відношення селян до своєї праці. Вона починає втрачати сакральні риси. Натомість сакралізується сама партія комуністів. Саме вона бере на себе відповідальність за природні катаклізми, недороди, перенесення початку посівної і сінокосу, визначає кількість корів і свиней у господарстві.

В період українізації починається втрата селянською масою тих ментальних настанов, що визначали його типологію у дореволюційний період. Найсуттєвіше полягає в тому, що нове покоління селянських родин вже не могло використовувати у формуванні своїх світоглядних відчуттів той ментальний матеріал, що був у розпорядження їх батьків. Зовні зберігаючи, притаманні національності українців риси, внутрішньо - це вже були стереотипи іншого ґатунку, засновані на різнорівневих векторах “психологічного і соціально психосоціологічного в системі розвитку особистості, котрі виникли при безпосередньому впливі зовнішнього опредмечування дійсності і подій, відображених в чуттєвій сфері” [Душков Б.А. Психосоциология менталитета и нооменталитета. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002. - С. 17]. Не варто стверджувати, що українізація спромоглася створити пролетаризованого селянина. Пролетарем він був лише ідеологічно – зовні іманентному вектору соціально-політичних взаємозв'язків у суспільстві.

Відсутність духовного виховання, духовно-релігійних впливів, що надавали національному життю певних ознак, створили у внутрішньому світі українця певний вакуум. Втрата духовності та людської гідності, бачення тільки матеріального світу стали результатом цієї вакуумізації. Тотальне охоплення державою усіх сфер народного життя призвело, і не без допомоги мовноутворюючих чинників, до знищення ментального поля старої формації. “Більшовики, дурячи українізацію, підштовхували патріотично настроєних і просто сумнівних людей до співпраці, до впровадження своєї політики, тим самим перетворюючи українізацію в різновид колабродіонізму”. [Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках. // Рідна школа.–1993.–№10.–с.32.]

Цей колабродіонізм і ренегатство не були більшовицьким надбанням. Ще в період Центральної Ради та Директорії цей колабродіонізм давався взнаки, оскільки, як вважали більшовики, "... а ні українські соціалісти з самостійницької Центральної Ради не тільки розв'язати, а й поставити в площину розв'язання соціальне питання неспроможні були, бо їх класові інтереси суперечили національній волі трудящих" [Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі.- Х.- К.: Держвидав України, 1930.- С. 71]. Більшовики зуміли вдало використати суто українські індивідуалістські особливості, внутрішні непорозуміння серед українських політичних кіл, їх не консолідованість у питанні майбутнього України та шляхів, якими до нього треба прямувати.

В 20-ті роки такі внутрішні протиріччя були підмічені В.І.Леніним і використані ним для розколу, а потім і знищення впливової на селі партії боротьбистів. "Всю політику потрібно вести систематично та неуклінно до майбутньої ліквідації боротьбистів. Для цієї цілі не пропускати жодного проступку боротьбистів без безпосереднього і сурового покарання. Особливо збирати дані про непролетарський та найбільш ненадійний характер більшості із членів їх партії" [В.І.Ленін Проект резолюції об Українській партії Боротьбистов. 6 февраля 1920 г.- Сборник сочинений В.И.Ленина., Т.40, М.:ИПЛ.,1981.- С.122.] "Загрібати жар чужими руками" більшовики навчились, але більш за все, головною причиною втрати позиції на селі стали не навички і безпринципність більшовиків, а селянський національний опортунізм.

Члени КП(б)У намагалися відстоювати автономізацію України, але той факт, що їм протистояла більш могутня сила – сила КП(б), змушував слухняно підкорятись ситуації, що склалась. Певна революційна стихійність в Компартії проявлялась не зовні, зовні якраз вона була дуже організована і централізована. Стихійність дій більшовиків полягала в тому, що вона як і будь-яка стихія, не зупинялась перед перепонами, вона не вагаючись йшла на знищення всіх непричетних до культури пролетарської революції і не гребували користуватися ганебними засобами для досягнення поставленої мети. "Процес робітничої диктатури ми можемо розглядати як потужний всесвітньо-історичний процес з точки зору переробки мас, зміни їх

природи і в першу чергу, з точки зору переробки самого пролетаріату” [Бухарин Н.И. Революція и культура. Статьи и выступления 1923-1936 гг.. – М.: Фонд им. Н.И. Бухарина, 1993. – С. 125]. “Прагнення революції в найбільш екстреміський деструктивно-гвалтівний спосіб розпочати негайну реалізацію однієї з найбільш крайніх, утопічних, версій плаского прогресизму, знищувало зв’язок із минулим у спосіб фетишизації майбутнього” [Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) / Ін-т народознавства НАН України. – Львів, 1998. – С. 634].

Селянський психологізм у діях тих, хто відстоював національні інтереси України, був як раз зовнішнім фактором – неорганізованість, не соборність, відсутність стратегії, невпевненість у правильності своїх дій – все це є суто селянська, природна форма їх боротьби. Для внутрішніх чинників це була теж стихія. Але селянській природній стихійності властиве явище блискавки – швидко спалахує і блищить на все небо, але також швидко гасне. Селянська стихійність почасти приймала фантастичні форми та чутки: “Ходили чутки, що податок в цьому році братимуть не менше як 25 карбованців з десятини,- розповідалося на сторінках журналу “Радянський селянин”,- що з Марсу прилетіли люди з козячими головами й оголошують радвладі війну, що десь ходить бог старцем, збирає людські думки і така інша нісенітниця” [Глухі закутки //Радянський селянин.- 1924.- № 11 – 12.- С. 26].

Тим, кому є що втрачати, завжди тяжко переступати через ті втрати: свій дім, землю, родину. Заможний селянин завжди був обузою для Радянської влади, “... ось хто є ворог радянської влади, ось кого треба позбавити права голосу, ось проти кого нам треба організувати село... куркуль ворог, його треба стерегтися і непускати його до влади” [Незаможники і середняки, це – селянська підвалина Радвлади //Радянський селянин.- 1925.- № 2 – 3.- С. 7]. Його життєві позиції суттєво відрізнялись від світосприйняття селянина - бідняка. Мислення заможного селянина було більш раціональне і прагматичне. “...Кулацьке населення, яке складає єдину основу будь-якої контрреволюції важче піддається впливу, тому що воно набагато сміливіше, відважніше та цілеспрямованіше, ніж бідне селянство, окрім того розвинуте краще, розуміє свої інтереси та до будь-яких

методів боротьби за існування скоріш при звичається” [ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 617. – Арк.. 109]. А коли людина здатна глибоко мислити і не підкоряти власної волі певним ідеологічним догматам, то з’являється необхідність певним чином реагувати на це. Особливо небезпечним була неграмотність. Із неграмотністю впливали суєвір’я, упередженість.

Перші роки непу складали протиріччя зовнішні: українські селяни прийняли “Совети”, але для адаптації психологічної потрібна була українізація. “Вбачаючи на те, що на Україні ще в більшій мірі чим в Росії, переважну масу населення складає селянство, завданням Радянської Влади на Україні є завоювання довіри до себе з боку не тільки селянської бідноти, але і широкої маси середняцького селянства, котре своїми головними інтересами зв’язане з Радянською владою” [В.И.Ленин Резолюція ЦКП(б) о Советской власти на Украине, за 2 декабря 1919 г., Собрание сочинений В.И.Ленина., М.:ИПЛ., 1981., Т.39.–С.334].

В.Ленін тонко підмітив про це довір’я. Довір’я пов’язане з відчуттями, в ньому мало раціонального. Сьогоднішня поступка селянам у вигляді НЕПу, здавалася великим досягненням у протистоянні з владою. Згодом неп змінила колективізація і довір’я, стадіально, вже було не потрібне, селяни самі віддали себе своїм господарям. На 2-му Всеукраїнському з’їзді комнезамів Затонський незасмучуючись казав: “Ми даємо куркулеві більше права. Коли б він міг – він перегриз нам горло. Але ми даємо йому трохи обрости салом для того, щоб потім його зняти” [Затонський В. Приветствие ЦК Компартии //Бюлетень 2-го Всеукраїнського з’їзду комнезамів 23 лютого 1922 р.- Ч. 4.- С. 12].

Українізація була лише засобом, але цей засіб носив ознаки вольового впливу з середини, з душі. Українська душа щира, щира вона не в силу своєї войовничості, стихійного підйому, непримиренності з гнобителями. Щирість її в хліборобстві, в землі, в праці зі сходом сонця, в обрядах та звичаях, що роблять працю селянина одухотвореною. “Конечним наслідком вірувань бувають обряди, цебто чинність, що має ставити події людського життя у відповідність до цих вірувань. Але ще в більшій мірі помітна

обрядовість у народів не таких цивілізованих, де кожному здається, що він оточений швидкою небезпекою”. [Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології., К.: Мистецтво., 1995.–с.172.]

Ясна річ, що змінити життєві пріоритети малограмотної маси набагато простіше, адже її ментальність формується частіше на емоційно-ірраціональному підґрунті. Українське селянство вважалось неосвіченою, забороненою, культурно посередньою масою. Але в порівнянні з освіченістю, інтелігентністю більшовиків, культура селянського низу була більш духовна, менталітет не зазнав зараження схибленого раціоналізму, він був більш здоровий. “Універсальність, повага до кожного глибоко відчутого вияву релігійності, увага, скерована на зміст, а не на форму, - такі характеристичні риси української ментальності, які мусіли найти відображення у філософській творчості українця” [Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду //Основа.- 1995.- № 28 (6).- С. 145]. В українському селянському менталітеті було більше глузду, ніж в ментальності української інтелігенції. Значна неоднорідність впливала з оточуючого створення, до якого належала людина.

Ленін розумів цю різницю, цю типову різновекторність ментальних застав інтелігенції і селянства, тому і використовував різні підходи у подоланні їх внутрішнього опору. “Оскільки на ґрунті багатовікового пригнічення в середовищі найбільш відсталих селянських мас України спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП зобов’язані відноситись до них з великою терпимістю і обережністю, протиставляючи їм слово товариського роз’яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії”. [В.И.Ленин Проект Резолюции Советской власти на Украине., Собрание сочинений В.И.Ленина., т.39. – с.335.]

Але яким мало стати це слово? Російська мова для пропаганди пролетарських ідей не підходила. Звідси і бере початок мнима українізація. Процес “українізації” проходив в формі критики великоруського шовінізму, і великоруського імперіалізму. “Зростання шовінізму в середовищі розвиненої буржуазії впливає, без сумнівно, на селянські, атакож, слабіше, на робочі маси. Все це знаходить своє відображення і на настроях в середині партії, тисячами ниток зв’язаної

з оточуючим соціальним середовищем. Ті політичні труднощі, що впливають з господарчого зростання країни в умовах непу,- все це на Україні ускладнюється національним питанням” [Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / Редактор-упорядник П.П. Бачинський. – К.,1999. – С. 581].

Особливо чутливими до цього були селяни. Якщо інтелігенція великоруську ідею сприймала посередньо, відчужено, зовні, як експансію, то селянство сприймало її безпосередньо, не відчужено, внутрішньо, через свою працю і землю. Головне питання для більшовиків – експорт революції, світова революційність, а через неї і інтернаціоналізм. Але інтернаціоналізм більшовиків носив дуже виражений великоруський характер. “Якщо великоруський комуніст наполягає на злитті України та Росії, його легко запідозрять українці в тому, що він захищає таку політику не з усвідомлення єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а з-за забобонів старого великоруського націоналізму, імперіалізму” [В.И.Ленин Письмо за 28 декабря 1919 г. к рабочим и крестьянами Украины по поводу побед над Деникиным, собрание сочинений В.И.Ленина., М.: ИПЛ., 1981.,т.40.,–с.45.]

Для українського селянства питання влади взагалі було болючим. Невдачі Центральної Ради і Української революції підірвали віру селян у можливість існування власного уряду, здатного диктувати українську політику. Грушевський, ще в березні 1917 р., писав: “Кінець кінцем все чисто – і свобода і воля України, і революція, і справа земельна – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство – чи розпорошеною купою піску, котрий перший подих вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на який опреться свободна, народна Україна”. [Солдатенко В. Ідейно–теоретичні засади боротьби Центральної Ради за відродження державності України. // Історія України.-1997.-№9.-с.1.] Але сподівання на підтримку селянами влади УНР так і залишились сподіваннями.

Селянський прагматизм набув надзвичайно матеріальної форми. Матеріалізм селян був протилежний національному рухові інтелігенції. Його вже не задовольняли обіцянки та ідеологічний популізм. Йому, селянству, подавай землю, і не через якийсь час, а цю

мись. Більшовики зайшли з іншого краю. Українізація була лише останнім штрихом у їх політичній програмі. Відношення селян до влади було обговорене століттями боротьби з нею, і сама влада, і держава сприймалися вже як явище інтегральне, довліюче. Християнське коріння українців, але християнскість не історичної релігії, а християнство духу, були перепорою у кристалізації ідей держави. “Пристрасне бажання особистого самовияву українця, яке веде вправді до його духовного анархізму, до не підпорядкування волі іншого, не протиставиться аналогічному бажанню іншого, - воно радше у гармонії з ним” [Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа.- 1995.- № 28 (6).- С. 157].

Українізація, на перший погляд, ставила все на свої місця. Керівництво комуністичного московського центру визнало важливість національного питання, побачивши в українцеві не тільки його класову, соціальну приналежність, т.б. зовнішні орієнтири, а також його і відношення до засобів виробництва, розуміючи, що “... старий спосіб виробництва ніколи не відіме разом. В попередні роки відмирання відбувалося нівроку поступово, поволі, і навіть зараз, коли велика промисловість так швидко витісняє стару техніку, проходить досить тривалий час, поки зикне індивідуальне дрібне товаровиробництво на селі і в місті” [Ярославский Е. Антирелигиозно ли коммунистическое движение /Каким должен быть коммунист.- Старая и новая мораль: Зборник.- М – Л.: Молодая гвардия, 1925.- С. 73]. Матеріальне становище всезагальне, притаманне кожному національне, а значить традиційне, індивідуальне, особисте. Ідеологічно більшовики зуміли подивитись на селянина під іншим кутом зору, а саме як на хлібороба, творця матеріальності більш тонкої, ніж раціональна. Українізація визначила певне місце селянина у контексті політичних змін, але ці зміни належали до компетенції більшовиків і тому результати здобуті нею (українізацією) у царині національного, народноселянського обернулися для селян протилежною стороною.

Колаброціонізм українізації полягав не у виступах Д.Лебеда, не у виступах О.Шумського, не в ідеях М.Скрипника, а у менталітеті самого селянства, що поволі відходило від типових для нього національних

ортодоксій і дозволило зробити імплантацію у своє середовище іншої свідомості, чужої йому не тільки у внутрішньому – ідеології, а і у зовнішньому – радянській державності. “По відношенню до націоналізму майже завжди в історичній практиці ми, націонали великої нації, взагалі стаємо повинні в нескінченній кількості насильства, і навіть більше того – незаметно для себе вчиняємо нескінчену кількість насильств і образ – варто тільки згадати, як у нас знедолюють іногородців” [В.И.Ленин. К вопросу о национальности или об “автономизации” от 31 декабря 1922 г., Полное собрание сочинений., М.:ИТЕЛ., 1981, т.45.–с.359].

В.І.Ленін у пізньому варіанті побачив таки всю прірву між пролетарським, соціальним інтернаціоналом і народним індивідуалізмом. Але машина пролетарської революції вже працювала на всю потужність. XII з'їзд РКП(б) лише підправив, спрямував ідею тоталізації у сторону пролетаризованого націоналізму. Доктринальний підхід був хибний, Ленін хотів, але вже не міг нічого змінити. Людина як особистість зникла, з'являлась людина як засіб, що створювало ситуацію “... коли не стільки дійсність керувала селянською поведінкою, скільки її трансформи, які переломлювалися через особливості селянського менталітету” [Бокарев Ю. Бунт и смирение. Крестьянский менталитет и его роль в крестьянском движении // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции.-М.: РОССПЭН, 1996.- С. 170]. Українізація змінила людину на універсалістському рівні, доктрина адаптувала її в своїй глибині, в своїй потенціальності національне, індивідуальне, особисте, приватне, полісоціальне. Моносоціальне, і навіть у своїй суті асоціальне, було здобуте. Селянська неосвіченість була подолана. Селянин став освіченим, письменним, і це дуже добре. Та не можна не перейматися тим, що селянин став більш керованим. “Авторитарна система покори і підкорення була створена афектом страху загибелі, панічного страху вічних мук” [Бердяев Н. Спасение и творчество.// Путь.–1926.–№2.–с.25.]

З впровадженням українізації доктрина комуністів стає іншою. Своє ж, теж своє, національне, притаманне з народження, відступає в тінь. Українізація відкрила українцеві двері в інший світ, що не міг не

впасти йому в серце. Революція крокувала по світу і разом з нею крокували і нові українці – члени КП(б)У, комуністи з великою букви. Бути комуністом було не тільки модно, а і й вигідно. Отримавши партійний квиток, людина могла увійти в ті двері, які раніше були зазначені, т.б. отримати підвищення, певні пільги і головне – лояльність влади. Бути селянином для комуніста не гідно. Селянин завжди пов'язаний буржуазною кров'ю зі своєю творчою працею. Творчість праці полягала не в кінцевому продукті, не у хлібі, чи картоплі, не у кількості молока, корів і свиней, творчість його у зв'язку з землею.

Мільйони українських селян зітхнули з полегшенням, Радянська влада не тільки запровадила НЕП, але і повернула українцеві українське, який повинен тепер був "... під керівництвом пролетарського, напівпролетарського та незаможного населення підіймати свій культурний рівень і культуру села, розширювати соціалістичне знання, щоб допомагати радвладі, в справі збільшення і продуктивності і колективізації радянського суспільства і промисловості і в питання проведення радянських кампаній на селі" [ДАЧО - Ф. Р-665. - Оп. 1.- Спр. 44. – Арк.. 5]. Українізація створила підґрунтя для проведення індустріалізації. Для селянської ментальності це була нова революція, але вже не на деякий час, а на довго, майже назавжди. Індустріалізація підняла на вищий щабель побут селянина, але він перестав вже бути вирішальним у його житті.

Але чому неп відбувся як неп, "... чому марксизм – навіть і в такій видозміненій формі, як марксизм-ленінізм, - настільки потужно спрацював як ідеологічне забезпечення процесу модернізації селянського середовища? Необхідно, поряд з еволюцією більшовиків – комуністів по аграрно-селянському питанню, мати на увазі ті обставини, що ментальному рівні більшовики з усіх політичних партій Росії були найбільш близькими до селян ” [Бабашкин В.В. Крестьянский менталитет как системообразующий фактор советского общества //Менталитет и аграрное развитие России.- С.279].

Розділ 3

Атеїзм. Деструктивність непівського консенсуалізму – перехід до остаточної соціалізації українського суспільства

3.1. Культурна революція та її вплив на селянську релігійну свідомість

Розглядаючи питання реформування ментальних архетипів селянського населення України за непівської доби, однією з найгостріших проблем постає проблема релігії, релігійних почуттів, та взаємозв'язок, взаємна обумовленість селянського побуту і релігії. “Віра і праця займали центральне місце в системі цінностей селянина – християнина за вірою і християнина за образом життя. Трудівник, в селянському словнику, означав людину, що обрікала себе на тяжку працю, сподвижника, мученика, що працює без втоми” [Кузнецов С.В. Вера и обрядность в хозяйственной деятельности русского крестьянства //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции.-М.: РОССПЭН, 1996.- С. 285]. Протягом століть під впливом релігії, православ'я, у селянина формуються такі уявлення, що визначали його відношення до землі і праці, впливали певним чином на створення норм звичаєвого права, регулювали повсякденне господарче життя селянського світу.

Селянський менталітет – це менталітет прагматика. Суспільна свідомість селянина теж формується певними виробничими відносинами, але цим не вичерпується. “На селянський побут релігія має величезний вплив, тому селянський побут наскрізь просякнутий релігією, а коли це так, то виходить, що боротьба за новий побут щільно пов'язана з боротьбою проти релігії” [Ігнатюк Д. Проти релігійного побуту. – Х.: Держ. Вид. України, 1930. – С. 16]. Відсутність механістичності та строгої утилітарності у відношенні до оточуючого світу і присутність обрядовості, стихійності (природності), спіритуалістичного відчуття своєї праці, певна її міфологізація та освяченість – ось, що відрізняло ментальність та свідомість селянина від ментальності робітника.

Селяни скоріше робітників-пролетарів могли втратити свою селянську спіритуалістичну направленість. “Робітники можуть бути

безвірниками, вони роблять молотом. А ми хлібороби, нам треба прославляти Бога, щоб був дощ та врожай” [Михайлів І. Як попи та сектанти шкодять підвищенню врожайності (За матеріалами з шести районів Одеської округи) // Безвірник. – 1929.- № 22.- С. 29]. Для селян комуністичний атеїзм був не просто атеїзацією побуту, а і атеїзацією землі та відношення до неї. Вона вже не набувала в їх свідомості рис міфічних, первісних, релігійних. Е. Дюркгайм про таку міфологічність свідомості називав колективними уявленнями, які відтворюють колективну дійсність; де ритуали є певними манерами діяти, які зародилися в середовищі людських гуртів і які покликані спричиняти, підтримувати або змінювати ментальні стани цих гуртів” [Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. – К.: „Юніверс”, 2002.- С. 13].

Творча наснага та спіритуалізм української душі виявлялися в такій протилежній всякій духовності світоглядній концепції, як атеїзм. Атеїсти від селян, не зоставалися на рівні простої декларації. За висловом К. Леві-Строса така міфологічна рефлексія завжди знаходиться на півдорозі між чуттєвими образами та поняттями. Перші не можливо відділити від тієї конкретної ситуації, в якій вони виникли, тоді як звернення до других вимагає, щоб мислення могло, хоча б тимчасово, винести за дужки всі свої проекти [Леві-Строс К. Первісне мислення. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – С. 33], примушуючи селянство шукати в атеїзмі свого Бога, що довів би їм істинність їхнього буття. Як влучно визначив у своїх працях М.Бердяєв: ”Комунізм не як соціальна система, а як релігія, фанатично ворожий будь-якій релігії і, передусім, церкві православної, з огляду на її історичну роль” [Бердяєв М. Истоки и смысл русского коммунизма.–М.: Эксмо–Пресс., 1999.– С.18.]

Церковні, православні структури почали витіснятися з усіх сторін народного життя. Реєстрація будь-яких документів громадянського стану здійснювалася в ЗАГСх. Закривалися церкви і каплиці у всіх державних установах. ”У січні 1922 р. Президія ВЦ ВК прийняла постанову ”Про ліквідацію церковного майна” [Історія релігії в Україні. / під ред. Колодного В.– К.: Знання., 1999.– С.502.] Ця та інші постанови були свідченням посилення боротьби РКП(б) проти ще могутнього, на той час, конкурента за виключний вплив, як у всьому суспільстві, так і

на селі – православної церкви. Цю тезу підтверджує і лист В.Леніна від 19 березня 1922 р., в якому він закликає як найповніше використати нестабільне положення на селі для боротьби з церковним кліросом, оскільки селянство на той час не в змозі буде підтримувати ”духовенство і реакційне міщанство” [Історія релігії в Україні. / під ред. Колодного В.– К.: Знання.,1999.– С.502].

“На початку грудня 1921 р. Ф.Дзержинський, спираючись на дослідження відомих чекістів Лациса і Самсонова, дає відсіч адресованим Леніну і ВЧК пропозицію Луначарського використовувати деяких ієрархів, щоб в безпечній для більшовиків формі примирити з ними селянство ідеологічно... політику руйнації церкви повинен вести ВЧК, а не будь-хто інший. Офіційні чи напівофіційні зносини з попами – неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію. Лавірувати може тільки ВЧК для єдиної цілі – розкладу попів. Зв'язок з попами інших органів – кине на партію тінь – це загрозна річ” [Архивы Кремля. В 2-х кн.. /Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг.-М.-Новосибирск, „РОССПЭН”, 1997.- С. 9]. Та все ж православні, віруючі люди не змогли так скоро відвернутися від того, що з дитинства вважали неодмінною прикметою свого життя. КП(б) на початку 20-х р. почала плести більш гнучку політичну канву у стосунках з православ'ям.

Дійсно, було досягнуто практичне домінування, зникли з політичної арени більшість ворожок ВКП(б) партій, але боротьба за ідею, за її моністичність, досягнута не могла бути до тих пір, поки існувала така конкурентна організація, як православна церква. “В нас нема ні партії кадетів, ні партії меншовиків, ні партії есерів, відкрито діючих,- писав один з ідеологів партії Є. Ярославський,- але в нас є партія мракобісів, організованих в релігійні організації, які мають можливість проповідувати самі реакційні ідеї, саму середньовічну і більш далеких часів чертовщину, виховувати в цьому дусі кожного дня маси через свої агітпропи, користуючись дуже кваліфікованою іноді силою своїх священників-проповідників, користуючись дуже великим апаратом впливу – мистецтва, музики, живопису, скульптури” [Ярославский Е. Развёрнутым фронтом: О задачах и методах антирелигиозной пропаганды.- М.: Безбожник, 1929.- С. 16 - 17]. Православна церква сприймалася компартійцями, як контрреволюційна

організація, політично наскрізь реакційну, організація, що впливала, впливає і буде впливати на велику масу народу – віруючих.

Революція в економіці держави Рад була ще по-переду, але саме початок непу, його подвійна психологічна конфігурація, що уможливила природню адаптацію суспільної свідомості після подій 1917 року, несла в собі зачатки нового соціокультурного ладу. Більшовиками новий кластер психологічного, ментального архетипу був названий – культурна революція. Носієм іншого архетипу, що був приречений на досить рішучий опір новій культурі, залишалася релігія і весь комплекс сформованої навколо неї суспільних орієнтацій традиціоналістського характеру. Тому, “... найважливішими загальними завданнями радянської влади на селі в даний момент є: соціалістичний переустрій села, культурна революція в побуті і господарстві, колективізація і машинізація сільського господарства, подвоєння урожайності... Але потрібно сказати, – провіщується в Антирелігійній збірці, – що релігія ворожа до нашої будованої соціалістичної культури, що релігія закріплює темноту і неграмотність мас, що вона перешкоджає піднесенню культурного рівня селянства, вона гальмує культурну революцію” [Ковалёв Ф. Противорождественская пропаганда в деревне // Антирелигиозный сборник. – М.: Безбожник, 1929. – С. 39].

Вже відразу після Жовтневої революції, більшість у лавах ВКП(б) розуміла важливість побудову аутентичного пролетарського архетипу, соціально одноманітного, підлеглого єдиній керуючій волі. Вже у 1918 році Ленін та Богданов полемізують на сторінках “Правди” про нову соціо-культурну концепцію, про інше ментальне вираження майбутнього пролетаря. “...адати класу цілісне виховання, – писав Богданов, – незаперечно направляюче колективну волю і мислення, може тільки вироблення самостійної духовної культури. Вона була у буржуазії – в цьому була її сила; її не вистачало пролетаріату – в цьому його слабкість. Як би він був самостійний культурно, то ні в яких, самих складних і нових обставинах старий світ не міг би підказати йому свої думки, внушати йому свої настрої, розбещувати його своїм ядом, робити його своїм сліпим знаряддям” [Ваганян В. Несколько

соображений о пролетарской культуре //Воинствующий материалист.- 1925.- Кн.. III.- С. 135].

Не може не зацікавити це значуще питання, ця історична проблема, що стояла перед більшовиками, і яку вони в досить стислі строки майже виконали. Адже їм було зрозуміло, що майбутнє всього соціалістичного ладу, її економічний та політичний аспекти пов'язані є аспектом ментальним – духовного, психологічного порядку. Дореволюційна культура набуває в офіційній термінології статусу “некультуної”, відсталої, контрреволюційної. О. Ярославський так підходив до цього питання: “Я не кажу, що некультурність є головна причина того, що маси не можуть звільнитися від релігії, оскільки корені релігії не тільки в безкультурщині – це, головним чином, соціальні корені; ці корені лежать також в тому, що маса знаходиться підудаваним і непереборним для неї поки що стихійних сил природи” [Ярославский Е. Развёрнутым фронтом: О задачах и методах антирелигиозной пропаганды.- М.: Безбожник, 1929.- С. 18]. Звідси для більшовизму впливало два найголовніші завдання: по-перше – виявлення соціального коріння релігії та звільнення від залежності від неї основної маси населення; по-друге – культурне оновлення через систему освітніх закладів та передової педагогічної системи, побудованої в згоді з основними положеннями доктрини.

Але співзвучне законам діалектики правило лікувати подібне подібним, було возведене в рівень закону, в чому більшовики, до речі, не були оригінальні, і тому на зміну релігії приходить анти релігія. Провозвісниками іншого доктринального бачення комуністичного безрелігійного суспільства стали піонерські організації. На противагу селянському індивідуалізму, селянському хліборобському міфологічному світобаченню приходить, треба визнати не байдужа селянському загалу, колективна комюотарна ідея. “Піонери намагаються,- писала Н.К. Крупська,- виховати в своїх членах колективістські інстинкти, потребу розділяти і радість і горе з колективом, звичку не відділяти своїх інтересів від інтересів колективу, мислити себе, як члена колектива, виховати в своїх членах колективістські навички, вміння працювати і діяти колективно, організовано, підкоряючись колективу, проводячи свою ініціативу

через колектив, завойовуючи думку колективу, і, на кінець, виховати комуністичну свідомість у малечі, допомагаючи їм усвідомлювати членами робітничого класу, що бореться за щастя людства, членами великої армії міжнародного пролетаріату” [Волков А. Супутник вожатого.- Б.м.: Пролетарий, 1926.- С. 9] .

Радянському керівництву було зрозуміло, що було б не правильно, як би тільки дітей робітників охопив піонерський рух. Адже в перехідний, від капіталізму до комунізму, період повинно взагалі зникнути розподілення суспільства на класи, і повинно бути вироблено нову організацію праці, коли люди навчаться працювати по-комуністичному. Тому рух серед дітей повинен мати ціллу таке виховання, що охопить всіх дітей і перевиховує їх в дусі комунізму. “Особливе значення має зараз дитячий рух на селі,- вказувала Н. Крупська,- де дрібне, уособлене господарство виробляє дрібновласницьку індивідуалістську психологію. Цій психології дитячий рух повинен поставити психологію колективістську” [Волков А. Супутник вожатого.- Б.м.: Пролетарий, 1926.- С. 12]. Піонерія – ось уречевлене комуністичне майбутнє, на думку самих більшовиків, саме цінне надбання післяреволюційного часу. М. Бухарін вважав піонерів за новоутворений тип людей з новими відношеннями, новими навичками, новими устремліннями, новою психологією і новим ідеологічним строєм. Найбільш цінний його вислів, з нашого погляду, називає піонерів знаряддям розкладу старого побуту, наскрізь просякнутого релігією, релігійними почуттями.

“Юні піонери на селі,- писав М. Калінін,- це носії нового побуту, нових ідей, нової суспільності. Через них це нове невидимими струмками буде вливатися в село, у всі пори її господарчого, політичного і сімейного життя. Незримо та невпинно ці юні кроти будуть підточувати підгнившу, закостенілу будівлю старого села” [Волков А. Супутник вожатого.- Б.м.: Пролетарий, 1926.- С. 18]. Питання виникнення піонерської організації, тісно пов'язане з впровадженням більшовицького світосприйняття, комуністичної моралі, соціалістичної культурності. Для більшовиків, у їх намаганні побудувати суспільство з іншою суспільною топологією, іншою психологічною константою, іншою

духовною орієнтацією, дуже важливим було те чи йде маса народу шляхом Спартак чи шляхом Христа. І якщо буржуазія і пов'язана з нею новітня мораль, культурні традиції, намагаються повернути цю масу до історично склавшогося християнства, то більшовизм і породжена ним пролетарська мораль наворачтають людину до комунізму – антирелігії, антихристиянства.

Піонерство, незважаючи, на перший погляд, на те, що цей рух не виглядає як антирелігійний, ставило перед собою завдання недалеко відмінні від тих, які поставила перед собою організація “Безбожників”. У Всеукраїнському соціалістичному договорі (1924 р.) піонерська організація зобов'язується перед Наркомом, Наркомземом, КСМУ, Наркомпраці, Наркомторгом: “Всебічно допомагати партії, комсомолу і робітничому класу проводити суцільну колективізацію УССР, вести нещадну боротьбу проти виступів куркульства і підкуркульників, викривати куркульську агітацію. Піонери зобов'язуються, в першу чергу, втягнути батьків до колгоспу. У клубах, школах, освітніх закладах піонери зобов'язуються розгорнути масову політ просвітницьку діяльність. Надавати зразки відданої праці, розвивати соціалістичне становлення до праці і колгоспного будівництва, організовувати соціалістичне змагання і ударництво, викривати рвачів, тих, що уникають праці, псують виробниче майно, зривають виробничий план. Піонери беруть на себе популяризацію масових свят та художнє оформлення їх” [ЦДАГОУ.- Ф. 7.- Оп. 1.- Спр. 40.- Арк. 10 - 11]. Особливою рисою, що відрізняло піонерство – це черезмірна політизованість, основний час піонери проводять над вивченням максимізму та лєнінського вчення, посилено читають газету “Правда” [ЦДАГОУ.- Ф. 7.- Оп. 1.- Спр. 74.- Арк. 1].

В період з 1924 по 1925 рік кількість піонерських організацій на селі, під тиском об'єктивних обставин, починає невпинно зростати, що теж є доказом цілковитої ментальної переорієнтації підростаючого покоління, що зв'язувало своє майбутнє лише з Радянською країною. Так якщо в лютому 1924 року на селі налічувалося 126 піонерських організацій, що охоплювали близько 2-х тисяч дітей, то на травень місяць 1925 року кількість піонерських загонів зросла до 2365, в яких налічувалося 311087 дітей, причому співвідношення піонерських

організацій в містах і селах було таке – 42,6 % до 57,4 %, з перевагою більш як на 10 % в сільській місцевості [ЦДАГОУ.- Ф. 7.- Оп. 1.- Спр. 74.- Арк. 3, 4].

20-ті роки можна назвати не дільки часом, що довів доцільність у радянському суспільстві комуністичної доктрини, часом певного ідеологічної стабілізації, а і часом примирення особистого і колективного. І. Орлов писав у цей час так: “Чи дійсно неможливо примирити і гармонійно зв'язати інтереси особистості і колективу? Ні, вона вирішувана, і саме в формулі “найбільшого щастя найбільшої кількості людей” заключається примирення інтересів особистості і суспільства” [Орлов И. Материализм и развитие нравственности //Воинствующий материалист.- 1924.- Кн. I.- С. 77]. Цьому психологічному замиренню, соціальній адаптації у радянському суспільстві, повинна була слугувати і революція духу. Більшовики визнавали, що ця революція буде складнішою за Жовтневу революцію, що потребує викинути з себе весь хлам старого життя і одягнутися в плаття вільного громадянина.

Революції духу перешкоджає лише одне суспільне утворення – церква. У державі Рад комуністичній ідеології загрожує лише одне – християнство. Авторитету вождя і керманіча соціалістичного суспільства протставлений лише один авторитет – Христа. Тому партія ставить питання ребром: “Кожному робітникові і селянину, кожному чесному громадянину, що живе в Радянському Союзі, не сьогодні, так завтра, потрібно вирішити: з ким і куди йти – чи з Богом, з вірою в Бога, ангелів і святих, йти назад до капіталізму, темноті, невігластву, чаклунству, забобонам, бо ця дорога більш нікуди не веде і превести не може, чи йти з наукою, з ясным уявленням про світ і оточуюче життя, з культурою, цивілізацією, йти вперед, у світле майбутнє, до соціалізму” [Штраус-Одинокій А. На борьбу с религией.- Владимир: Издательство Владимирского губкома, 1928.- С. 3]. Але чи дійсно церковне питання стояло так радикально, адже велика кількість матеріалу тієї доби свідчить про те, що період підсвідомого перелому у відношенні церкви до радвлади вже пройшов. Тому релігійні організації, як це вже не раз траплялося в історії, починають

пристосовуватися до тієї соціально-політичної реальності, в якій вони опинилися.

Рух проти релігії – це насамперед був рух проти селянина. Селянство, як і клир, були і будуть консервативною силою, що боронить свої традиції, тісно пов'язані між собою, багатолітніми звичками, професійними навичками, притаманній лише цим двом верствам суспільства психології. “Щоб з належною повнотою уявити всю шкідливість релігійної ідеології для нинішнього етапу класової боротьби і соціалістичного будівництва, - писав наприкінці 20-х років Д. Ігнатюк,- треба чітко враховувати спорідненість релігійного світогляду, релігійного вчення і принципів з усім старим капіталістичним експлуататорським укладом, з його індивідуалістичною, споживницькою ідеологією, громадськими і державницькими інституціями” [Ігнатюк Д. Боротьба за атеїзм.- Х.: Пролетар, 1932.- С. 16 - 17]. “Кожен за себе, а Бог за всіх”,- такою вбачалася комуністам основна традиціоналістська ідея на селі, пов'язана із спорідненістю світобачення релігії і старого громадського і родинного побуту на селі, заснованих на приватній власності, на принципі капіталістичного домінування.

Боротьба за майбутнє точилася не тільки в середовищі зрілих поборників тієї чи іншої ментальної групи. Створення піонерської організації штовхнуло представників релігійних громад до більш рішучих дій за вплив на на підростаюче покоління. Вони намагаються поширити свій вплив на дітей через найбільш релігійні, консервативно налагоджені родини, особливо через жінок. Але у боротьбі за широку масу дітей церква програвала, адже основна організація через яку церква могла впливати на майбутні покоління – школа, була для них закрита на основі закону про відокремлення церкви від держави та школи від 23 січня 1918 року. “З відокремлення церкви від держави логічно випливає відділення школи від церкви,- наголошувала Н. Крупська,- тому що надати представникам будь-якої релігії можливість зробити зі школи знаряддя пропаганди своїх релігійних ідей, дати можливість впливати на вразливий, незахищений життєвим досвідом і знаннями дитячий розум – значить ставити цю релігію у виключно привілейоване положення” [Крупская Н.К. О светской школе

//Антирелигиозная пропаганда: Сборник статей.- М.: Госиздат, 1929.- С. 7].

Майбутнє відкривалося для церкви лише у тому варіанті, який диктувався радянським урядом, для якого головним було таке положення, коли православ'я, скинувши певні метафізичні ознаки, займе таку позицію, що сприяла б ще більшій релігійній анігіляції, до розпаду всієї релігійної системи, що потягло б за собою і знищення церкви взагалі. “Не слід залишати духовенству,- наполягав І. Степанов у своїх завданнях і методах антирелігійної пропаганди,- вивертися таким дешевим засобом, неначе ті чи інші уявлення, догмати, записи і обряди механічно, зовні, випадково зв'язані з сутністю віри, потрібно показувати, що всі вони об'єднуються в цілісну, закінчену і по своєму врівноважену систему” [Степанов И. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды.- М.: Красная новь, 1924.- С.19]. Для комуністів-більшовиків процес творення нової соціалістичної свідомості завжди тісно пов'язаний з відмиранням релігії, і не тільки тому що в країні затверджується пролетарська культура та ідеологія більшовизму, що знищує соціальні джерела всякої релігійності, традиціоналізму-ідеалізму, а тому, що знищується її гносеологічне, іраціональне коріння.

В процесі реконструкції суспільної свідомості, опанування народними масами діалектичної логіки, пролетарського індустріально-механістичного світобачення і світосприйняття, виникає інший, підвладний концептуальним перетворенням вид менталітету, позбавлений будь-якої релігійності. “Те, що сьогодні вже не сотні і не тисячі, а мільйони трудящих міста і села готові сприймати і хочуть сприймати наукові основи марксистсько-ленінського світогляду, і що до цього вони підготовані всією системою свідомого впливу на них партії – все це ставить пропаганду атеїстичного світогляду, антирелігійну лінію на нову висоту” [Ігнатюк Д. Борьба за атеизм.- Х...: Пролетар, 1932.- С. 13]. Більшовики спостерігали, що таким чином відбувається не що інше, як зміна зовнішньої необхідності, котра знаходиться у тотожності з традиційним національним, селянським духом, ментальністю, посередництвом внутрішній, що знаходиться у зв'язку з визнанням чисто радянської моделі суспільного

співіснування, і що вироблення нової моделі поведінки, культури, іншого архетипу, призведені тими чинниками, які людину до такого існування примусили.

Це була боротьба за володіння душею народу. І якщо, історично роль церкви у впливі на особистість втрачалась і синодальне управління нею, запроваджене Петром I, було лише віхою, то тоталітарне ставлення до суспільства Радянської влади взагалі позбавило її будь-яких прав. “Виникає задача визначення відношення комунізму до віруючої особистості і церковної політики, - зазначено в тезах з антирелігійної пропаганди від 2 лютого 1921 р., - свердження, що “релігія власна справа” не тотожня нейтральності комунізму: комунізм непримиренний з жодною релігійністю, він не виявляє себе як нова релігія, він ставить своїм завданням перетворення матеріального пролетарського атеїзму у всезагальне світоспоглядання майбутнього класового трудового комуністичного суспільства: атеїстичного, без ознак релігії – загальноновизнаної віри в Бога, встановленої обрядовості і церкви, як союзу віруючих, історично можливо і необхідно для повного розвитку культури ” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 749.- Арк. 100].

Кут відведений радянською владою церкві в державі, за більшовизму став ще гостріший. Православ'я було дискредитовано в очах селян, і дискредитувало своїм безсиллям себе не тільки у ХХ ст., а й набагато раніше, коли проголошені ним постулати свободи та рівності не були “втілені” в реальному житті. В керівництві для агітпропів звернули увагу, на цей недолік церковної політики, прямо: “... не слід забувати, що заради тимчасових практичних успіхів атеїзації ні в якому разі не можна забувати нашу комуністичну програму: комуністична пролетарська струя повинна бути тим божественним полум'ям, що надихає трудящі маси” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 354.- Арк. 2]. А оскільки ментальність українського селянина потребувала релігійного освячення, то, згодом, і було вимушене переорієнтуватися. “Хліборобство, зв'язане з природою і з усіма несподіванками погоди, виробляє пасивність і покірливість, набожність і надії на сторонні сили, обережність і розміркованість, відданість і упертість, працьовитість і господарність, замилювання

поезією і миролюбністю” [Історія релігії в Україні. / під ред. Колодного В.– К.: Знання, 1999.– С.27.]

Більшовики намагалися створити такі умови, в новому, народжуючомуся суспільстві, в якому б будь-яка релігія і Церква сприймалися громадянами, як анахронізм та культурна реакція. “Відповідно всезагально-матеріальному світобаченню комуністів не релігійне членство породжує обрядовість, а навпаки, матеріальні обставини обряду (ходи, вражаючий одяг священства, зп'яніння від ладану, співи, чаклунство місцевий жах перед таїнством) породжує масовий гіпноз і самонавіювання, екстази і навіть фанатичний екстремізм. Тому найближче завдання в тому, щоб обмежити розвінчати і знищити, і особливо змінити умови комуністичного побуту зовнішній вплив обрядовості на психіку віруючих, подолання будь-якого зв'язку між віруючими і предметом їх віри, позбавлення обрядів їх втаємниченого змісту, викриття будь-якої чудодійності” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр.749.- Арк. 101]. Але в перебігу боротьби за таке суспільне положення релігії державна влада не лише намагалася проникнути в сутність міжконфесійних відмінностей, але й завжди прагнула використати їх на свою користь.

Міцні релігійні традиції, що наповнювали буденне життя країни традиційними релігійними ознаками, змушували більшовиків шукати опори для своєї влади в середині віруючих, яких не тільки не меншало, а в деяких місцевостях з часом навпаки ставало більше. Так в Остерському повіті у селі Пуховка “... спостерігалася сильна релігійна течія, що виникла під впливом організованої там православної общини. Вся молодь, не виключаючи членів КСМ, підпала під вплив місцевого псаломщика. Член місцевої сільради і комнезаму, а також уся сільська біднота теж вступили у релігійну общину, котра насторожує її проти радвлади” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп 20.- Спр. 1276.- Арк. 74]. В одній з тогочасних статей у “Правді” глава Радянської держави назвав релігію “авгієвою стайнею”, яку більшовики “вичистили начисто”, цим самих давши надто поспішну і завищену оцінку результатів антирелігійної політики радянського державного апарату” [Рубльова Н. Невідома ділянка “Антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРР

проти римсько-католицької церкви, 1920–ті роки. з архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.–1998.– № 1–2.– С. 230].

Пом'якшення і легалізація відношень церкви та радянської держави у період непу були наслідком того, що протягом 1919–1923 рр. корінний перелом у політиці дерелігієзації та атеїзації вже наступив. «В боротьбі з переконаннями людей про існування надчуттєвих сил, що впорядковують всесвіт, більшовики зробили дійсно багато, самий факт жовтневої революції, зруйнувавши століттями створювані традиції, похитнувши докорінно уявлення про непорушність основ буття, є, в одночасності, антирелігійним фактом, що підриває віру в Бога» [В.Т. Религия и быт молодёжи.//Комсомолец Агитатор.- 1927.-№ 4.- С. 31-32]. Церква втрачала своє місце. Все, що вона могла протиставити державній крамолі це відданість віруючих та священників. Сприяли встановленню певного "статус кво", між державою Рад і церквою, неодноразові чистки радянського апарату, що майже завжди знаходило відгук в середовищі селян. «Кулацтво намагається прийняти активну участь в чистках, з ціллю захисту своїх ставлеників і дискредитації робітників, що твердо проводять політику партії, намагаючись разом з попами дзвонами зібрати збори присвячене чистці у церкві» [ЦДАВО. – Ф. 539. - Оп. 16. - Спр.11. – Арк.. 120].

Церква та священники були кастовими поняттями. Їх створив, освятив Бог і він їх оберігає, і ось з'являються люди, які всупереч всім суєвір'ям, забобонам, наговорам грабують, нищать, вбивають святе, освячене. І за очікуваною карою не відбувається нічого. Дієвість прокльону, анафеми, відлучення, що мала б проявитись над богохульниками, не має сили. Менталітет селянина змінюється ним самим на його ж очах. Втрачається віра, якщо нема посюстороннього воздаяння за гріхи значить нема і того світу, Рай зника. В газеті «Червоне село» від 20 травня 1923 року писали: «А вечером на вулиці, замість звичайних пісень, гурт хлопців співає нові: «Гей, нумо хлопці, славні червонці», «Молоду Гвардію», а далі чути чутки: «Гей ти Бог, де ти пропав? Видно тебе комсомолец напужав!» [Селяни пишуть // Червоне село. – 1923. - № 1 (20 травня). – С. 7]. Емоційна селянська душа не витримує такого натиску конкретного прикладу, сили експерименту. Це не є міркування, обмислювальна праця, це є практичний досвід

підкріплений життям. Емоційність селянина дещо іншого характеру чим у пролетаря, вона висока за своєю амплітудою, вона дієва, природна, міфологічна.

Втрата міфологічності відбувається під тиском селянського прагматизму. Але швидка втрата сенсу, ірраціональності свого життя рівносильна анігіляції цієї душі. Їх незадоволенням скористалися контрреволюційні елементи і куркулі. У ряді сіл республіки куркулі вели антирадянську агітацію, поширювали звернення, де писали, що податки йдуть на шик і блиск буржуазного непу. Куркульство намагалось по суті втілити в практику троцькістське твердження про переродження партії” [Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр)., Х.: В.шк., 1974.–с.107.]

3.2. Церковний розкол, як один з елементів перетворення релігійної свідомості на квазіпартійну

Формування ментальності нового типу, як і створення іншого суспільного ладу, не може проходити безболісно. Більш радикально настроєна більшовицька влада вдавалася до різноманітних дій, що допомагали їй опанувати ситуацію на культурному фронті. В лютому 1922 року держава конфіскувала у церкви, під виглядом боротьби з голодом, драгоценності, що не могло не викликати шаленого опору з боку священства та віруючої пастви, частина яких була репресована, а частина прийняла мученицьку смерть. На початку серпня 1922 року така непримиренна політика уряду призвела до церковного розколу. “Робота велася в основному через газети і голоним чином в передпасхальний період,- вказується в стенограмі засідання Всеукраїнської наради завідуючих губ відділами політосвіти України,- тут головний акцент робився на церковні розколи, що зараз проникнули в глибину села” [ЦДАВО. – Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 113. – Арк.. 185]. В червні 1922 року група священників, що вже спроможні були сприйняти радянську владу та ідеологію, сформували свою релігійну фракцію – “живу церкву”.

1922 рік ознаменувався проведенням членами “живої церкви” собору в серпні місяці, який прийняв постанови про відміну патріаршества та більшого наближення до народу, його потреб. “Цей собор вимагав від священства зробити вибір між офіційним православ'ям та обновленством, та офіційно визнав законність радянської влади” [Верт Н. История Советского государства (1900 – 1991 рр.).- М.: Издательство Весь мир, 2001.- С. 174]. Більшовиками таке положення в клиросі було сприйняте не однозначно, оскільки вони вважали, що надії православної церкви підняти віруючих проти радянської влади не вдалися, то церква тільки змінила акценти, а патріарх Тихон виступив з відозвою про покірність радянській владі. Вони казали, що “... попи перебудовують свої ряди, складають нові програми, намагаються пристосуватися до радянських умов життя, але всі ці обновленські течії успіху і майбутнього не мають” [Штраус-

Одинокій А. На боротьбу с релігією.- Владимир: Издательство Владимирского губкома, 1928.- С. 99].

З іншої сторони більшовики визнавали істотну різницю між старим, тихонівським, духовенством і новим, обновленським. Якщо тихонівські священники, до сотаточного відречення патріарха, орієнтувалося на дореволюційні традиції, плекаючи надію на повернення буржуазно-поміщицької держави, то представники “живої церкви” намагалися пристосуватися до умов, що склалися в країні. “Нове духовенство починає рахуватися з тим можливим випадком, не менш тяжким для нього, чим для тихонівського духовенства, що старий лад кінець кінцем відійшов у минуле” [Степанов І. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды.- М.: Красная нов., 1924.- С.14]. З політичної точки зору різниця між двома течіями духовенства визначалася ступенем його готовності до співпраці з радянським урядом.

Але з виникненням обновленської церкви боротьба з релігійним клиросом не закінчується і не вщухає. На кінець 1925 року секуляризація церковної маєтності призвела до такого положення: на території Радянського Союзу було ліквідовано 673 монастиря, у власність селянським комунам та артілям було передано 872540 десятин церковної та монастирської землі, вилучено з банків 4247667 рублів, націоналізовано 84 заводи, 602 скотних двори, 436 молочних ферм, 1112 прибуткових будинків, 704 готелів та дворищ, 311 пасік, 277 лікарень та нічліжок. На місце перебування духовенства було вселено 1680000 чоловік, 48 монастирів перетворено на санаторії, 168 на будівлі соціального забезпечення, а також на їх місці створено 197 шкіл, 349 лікарень, 2 родини, 287 будівель загального призначення і 188 військового відомства і на кінець 14 концентраційних табори [Штраус-Одинокій А. На боротьбу с релігією.- Владимир: Издательство Владимирского губкома, 1928.- С. 95].

Разом з тим православній церкві та релігійним громадам були зроблені певні поступки. Одна з них стосувалася служби в радянській армії. Так в проекті Громадянського процесуального кодексу статтю 414 передбачалося звільнення від військової служби з релігійних переконань: “Суд при постанові свого рішення керується:

а) показами свідків та іншими даними про образ життя особи, що підкреслюють ступінь правдивості і послідовності в проведенні особою, чи особами, свого релігійного вчення в життя;

б) визначення експертизи, як по питанню про те, чи дійсно означене релігійне вчення виключає для послідовного його прихильника участь в будь-якій військовій службі, як із питання про те, чи дійсно дана особа належить саме до цієї секти чи релігійного вчення і чи дійсно його виконує в своєму житті, як і про те, наскільки середовище, в якому дана особа виховувалась, мала схилити її, вбачаючи на споріднені сектанські зв'язки і всіх обставин, в якій вона з дитинства перебувала, переконання, що перешкоджають цій особі виконувати військові обов'язки” [ЦДАГОУ.- Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. – 1761. – Арк. 22].

Одним з елементів гнучкості державної політики була підтримка різних єресей, сект та напрямів у православ'ї, раніше заборонених офіційно. Тепер державна програма була направлена в зворотному напрямі. ”Таким було обновленство, що зародилося у Росії на поч. 20–х р. Як один з проявів пристосування церкви до нових суспільних умов” [Історія релігії в Україні. / під ред. Колодного В.– К.: Знання.,1999.–с.504]. Відчувши підтримку держави обновленці та їх головні ідеологи зажадали зречення патріарха Тихона, і цьому рішення він був вимушений підкоритися в травні 1923 року. В літку 1923 р. відбувся їх собор, що був скликаний з метою “... розхитування тихонівщини і липківщини, як угруповань, що проводять антирадянську роботу, розпочавши цим підготовчу роботу до створення нового церковного угруповання” [ЦДАГО. – Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 2006.- Арк. 21].

Церковному собору обновленців, що призвів до скасування патріаршества, і який відбувався з 29 квітня по 9 травня 1923року, передував XII з'їзд РКП(б), що відбувся у Москві з 17 по 25 квітня 1923 року, на якому було прийнято дуже важливу для майбутнього церкви резолюцію “Про встановлення антирелігійної агітації і пропаганди“. В резолюції закликали до ще поглибленішого розгортання поглибленої систематичної пропаганди, яка наглядно і переконливо розкриє кожному робітнику і селянинові брехню та протиріччя його інтересам будь-якій релігії [Архивы Кремля: В 2-х кн. - Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг.-М.-Новосибирск: РОССПЭН, 1997. – С. 556]. Головним

результатом проведення обновленського собору стала резолюція по головній доповіді А. Віденського про відношення Церкви до Жовтневої революції, Радянської влади і патріарха Тихона, схвалювалась соціалістична революція, засуджувався капіталізм, відмінялось анафемствування патріархом Тихоном в 1918 році братовбивчих нововведень, патріарх проголошувався зрадником Церкви і позбавлявся сану і монашества, при цьому собор підкреслював, що відновлення патріаршества було актом політичним і контрреволюційним [Архивы Кремля: В 2-х кн. - Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг.-М.-Новосибирск: РОССПЭН, 1997. – С. 566].

За чинення перешкод обновленству на Україні заарештовували єпископів та попів. Так був заарештований єпископ полтавський Василій [Історія релігії в Україні. / під ред. Колодного В.– К.: Знання, 1999.– С. 504]. Така ж увага була приділена і православ'ю націоналістичного спрямування, що з'явилося 1 січня 1919 р. і отримало назву УАПЦ. Частина священиків була невдоволена нетрадиційним висвяченням митрополита В.Липківського та інших єпископів УАПЦ. Вони утворили в 1925 р. в м. Лубнах Братське об'єднання українських автокефальних церков [Історія релігії в Україні. / під ред. Колодного В.– К.: Знання, 1999.– С. 505]. Ця церква змогла об'єднати понад 300 парафій. Серед сектантів державою офіційно було підтримано 14 сект.

Українізація - справа національна. Український народ мав право на реалізацію своїх внутрішніх потенцій, більш того, що ця енергія національної потенціальності в ХХ ст. набула такої сили, що українізація могла підтримуватись народом. Українізація в релігійній сфері вилась в остаточне визнання офіційною владою національної української православної церкви – УАПЦ. Питання про утворення УАПЦ в державі, що проголосила одним із своїх першочергових завдань боротьбу з релігією, досить складне і не з'ясоване до цього часу. "... Радянська влада,- вказує сучасний дослідник цього питання В. Пащенко,- спочатку не перешкоджала проголошенню автокефальної церкви, вбачаючи в ній силу, здатну підірвати вплив Російської православної церкви на чолі з патріархом Тихоном. Проте занепокоєні несподіваними успіхами української церкви, радянська влада застосувала до неї, як і до патріаршої церкви, силу" [Пащенко В.О.

Трагічне десятиліття УАПЦ //Церква і національне відродження.- К.: Інститут національних відносин і політології АН України,1993.- С. 91].

Лояльне ставлення радянської влади до УАПЦ на початку непу, за декілька років змінюється відвертою боротьбою з нею. І це при тому, що більшість громад УАПЦ майже відразу після свого офіційного визнання, т.є. після жовтня 1921 року, визнали свою аполітичність та помірковане ставлення до радянської влади. “Збори духовенства, що відбулися у вересні 1922 року в Полтаві прийняли декларацію, в якій, зокрема, зазначалося:

1. Відокремлення церкви від держави, є позитивним фактом в тому смислі, що цим фактом церковним силам надана можливість виявити свою життєвість і творчість у здійсненні начал власного вчення.

2. Українська церква, як церква християнська за своєю ідеологією ні контрреволюційна, ні революційна, вона цілком аполітична та надпартійна. Відокремлена нині від держави, вона після двохсот літ досвіду власного знесоблення державною опікою не настроєна повертатися до минуло.

4. Стоячи на цій позиції, ми вважаємо за свій обов'язок рішуче заявити, що ми підпорядковуємося радянській владі і свої зобов'язання про невтручання у державне і політичне життя виконуємо і будемо виконувати, будучи упевнені, що у справах внутрішнього церковного релігійного життя і ми будемо користуватися всією тією свободою, яка забезпечується декретом про відокремлення церкви від держави” [Пащенко В.О. Трагічне десятиліття УАПЦ //Церква і національне відродження.- К.: Інститут національних відносин і політології АН України,1993.- С. 92].

Але як і обновленському духовенству, так і УАПЦ, іншим релігійним об'єднанням та сектам, годі було сподіватися на дійсно політичне визнання. Нарком А. Луначарський відверто виголошував: “Більше гостроти тому мечу, котрим ми повинні бути озброєні, яке є духовною зброєю контролю та упередження і введення в вигідне нам русло, готової розійтися міщанської стихії. Цим ми поможемо нашим браттям вийти переможцями і допоможемо собі зламати цього духа і перетворити зло на добро” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 606.- Арк.. 42].

“Керуючись програмою партії більшовики повинні усіляко намагатися направити пропаганду таким шляхом,- вказано в виписці з протоколу 3-го засідання губнарнаради від 14 листопада 1922 р.,- щоб викривати дії однієї сторони релігійного розколу, ми не сприяли посиленню авторитету іншої, а наша пропаганда сприяла відриву маси від всякої церкви, від всякого духівництва, від всякої релігії, як би вона не пристосовувалась до сучасних умов” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр.- 1068.- Арк. 224]. Серед сект, що виникли в результаті розколу, були такі: скопців, християн-молокан, духоборів, остахів, підгорніців, істинно-православної церкви, істинно-православних християн, Церкву Преображення, федорівці, Основна ланка Христа, Десного братства, іоаннітів, інокентіївців, апокаліпсистів [Історія релігії в Україні.- С. 555-568.]

Процес атеїзації села та міста на Україні мав декілька вісей. По-перше – вона відбувалася шляхом створення умов, за допомогою яких православна традиція в суспільному житті села перестала б відігравати роль морально-етичного коректора та синтезатора. Більшовики не соромлячись і не вибираючи слів намагалися довести, що “... давно вже релігія заплутала своїм павутинням розум селянина, вбила йому в голову думки про нікчемність , про його повну безпорадність, якій тільки один піп своїм чаклунством допомогти і може” [Владнев В. Крестьянские суеверия //Безбожник.- 1925.- № 4.- С. 6].

По-друге – антирелігійна пропаганда серед сільського населення, що носило ознаки певної релігійності, повинна була відбуватися за чіткою програмою, яка була виражена в зимових тезах товариства „Безбожник” 1924 року. “По-перше,- вказувалось в них,- вважалось шкідливим заходом створення музеїв та виставок релігійних реліквій при сельбудах, окрім окремих випадків при вивченні цього питання Окрпарткомомами . По-друге, відвести при стінгазеті постійний куток, але не безбожника, а боротьби з релігійними забобонами, де подавати матеріал про церковні свята, і при цьому обовзково підмічати недоліки церковників, таких як розкрадання, сварки в церкві, пияцтво священників, великі церковні побори. По-третє, посилити бібліотеки

книгами антирелігійного характеру, влаштовувати вголос читання “Безбожника” [ЦДАГОУ.- Ф. – 1.-Оп. 20.- Спр.-1839.- Арк. 174].

У 1925 році зіткнення релігійного і антирелігійного в суспільному житті отримує нове забарвлення – в боротьбу включився “Союз безбожників”, заснований О. Ярославським, головою КОМОТЦЕРГОР (Комісія з проведення відокремлення церкви від держави при ЦК ВКП(б)). Застосовані “Союзом безбожників” методи іноді мало чим відрізнялися від чисто релігійних, хоч початок їм був полонений ще на початку 20-х років. Наступ на релігію вони вели по лінії посиленого впровадження на місце церковних свят, таїнств та обрядів, нових радянських обрядів, що засновувались на революційних марксистсько-ленінських цінностях та ідеалах. “Звідси – “червоні” крестини, свадьби, похорони. Партійні і комсомольські секретарі почасти були відомі в народі як “червоні попи”, а в 1923 році в газетах обговорювалась проблема заміни Різдва святом Усунення Всіх Богів, та пропонувалося ввести нове літочислення починаючи з жовтня 1917 року” [Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 г.г. / Отв. Ред. А.К. Соколов. - М.: РОССПЭН, 1997.- С. 170]. Одним з перших заходів в цьому плані, що проводилися з 1920 року, було проведення воскресників, що повинні були, як відволікати увагу селянства від недільних відвідин церкви, так і допомагати агітаційній роботі, розповсюдження більшовицької літератури і т.п. [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 254.- Арк.. 32].

Першим досвідом у активній заміні релігійних свят на радянські, було впровадження “комсомольського різдвя”. “Успішне проведення на селі нового свята повинне відбитися на подальшій нашій роботі з селянством. Дуже важливо, що під час проведення цього свята, було уникнуто всіх шкідливих перегинів. Свято повинне носити громадянський характер на протигагу релігійному Різду. Склад усіх пісень, сценок, вуличних демонстрацій, клубних вечірок повинне відображати героїчну боротьбу селян з поміщиками, боротьбу бідноти українського села з кулацтвом та бандитизмом” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1448.- Арк.. 212]. Іншим, подібним, прикладом впровадження нових комуністичних радянських свят, є свято Першої борозни. “Сято Першої борозни повинно стати революційним святом, спрямованим на

безперебійне забезпечення посівної кампанії, проведення закріплення масової колективізації. За день до початку польових робіт, колони колгоспників, радгоспників, селищних товариств і бідняцько-середняцького селянства виїджають з прапорами в поле, де провадять на полі першу борозну... Доцільним і обов'язковим повинно бути висвітлення партійних рішень у справі колгоспного руху та популяризація основних рішень партії” [ДАЧО.- Ф. Р-655. - Оп. 1.- Спр. 47. – Арк.. 88, 89].

Одним з найбільш важливих свят, у ієрархії новоутворених більшовиками святкувань, стає свято Жовтневої революції, що мало піднести войовничий дух прихильників всього радянського у державі та нагадати ворогам революції про остаточну перемогу марксистсько-ленінського вчення втіленого у життя радянським народом. Для проведення цього свята ставилися такі вимоги: “Для проведення свята Жовтня, поки не пізно, утворити за для його підготовки районні комісії. Свято взагалі проводити так, щоб не треба було витрачати великих засобів, але глядіть на те, щоб воно пройшло по діловому, з глибоким змістом і розумінням великого моменту. Час зовнішньої декорації і великої помпи минув – треба ретельно і уважно підходити до цієї справи, щоб вона дала найбільший результат” [Як треба проводити свято Жовтневої революції на селі //Червоне село.- 1923.- Ч. 22.- С. 4].

Цікавий приклад проведення обряду хрещення по-новому, наведений в листі у “Селянську газету” члена сільради С.А. Ганіна з села Тальменка Черепанівського повіту Новоніколаївської губернії від 25 листопада 1924 року: “Наш міліціонер т. Карпенко, у якого народився син, не захотів крестити його по старому попівському обряду, а зробив Октябрини, що відбулися нарсуді 23 листопада. Присутніх було близько 200 чоловік, з яких більшість було дорослих, були навіть старі люди, які дуже хотіли побачити, як це по-новому, по-комуністичному хрестити будуть. І коли Октябрини відбувалися, то публіка, як ніколи ще не було, слухала не без великої уважності і було дуже тихо, а по закінченні промови кожного оратора народ буремно рукоплескав. Ім'я новонародженому дали Кім єдино гласно, і коли Октябрини скінчилися, між публікою промовлялося: “А що, хлопче, справді ж вони кажуть, ці оратори, і насправді ж можна заразитися від тієї купелі, зараз же

всякого народу понапреїджало, і усілякої зарази розвелось”. Так у нас відбулися перші Октябрини, котрі дуже вплинули на населення” [Голос народу. Письма и отклики рядових советских граждан о событиях 1918-1932 г.г. / Отв. Ред. А.К. Соколов. - М.: РОССПЭН, 1997.- С. 172].

Октябрини та “червоні хрестини” почали відмічати з 1922 року. Одним з новоутворених обрядів, який став надалі одним з найбільш популярних, було наречення новонародженої дитини ново вигаданим іменем. “Червоний іменесловник” вміщував доволі великий вибір імен і навіть скорочень з революційної лексики: Кім, Владлен, Октябрь, Ідеал, Ера і т.д. Саме в ці роки з’являється традиція відмічати, як традиційні релігійні свята, так і нові революційні, що майже завжди супроводжувалося п’янками, бійками, бешкетництвом, а іноді і відвертим розбоєм. Таке положення в містах і селах сприяло падінню старих авторитетів, моралі та етики. Більшовики вважали, що причини остаточного падіння моралі пов’язане з пережитка, що zostалися в спадщину країні Рад від буржуазного ладу: “Чому на 11 році революції спостерігається таке грандіозне пияцтво,- писали вони,- голвними чином це те, що ще дуже сильно в нас відчувається вплив проклятушого старого ладу. Весь буржуазний лад і побут були такими, що люди не мали іншого виходу, як заливати на свята спитром і самогоном всю тяжкість свого безправного повсякденного життя” [Амосов Н. О п’яних праздниках //Антирелигиозный сборник.- М.: Безбожник, 1929.- С. 24].

Проте класова непримиреність у відношенні до церкви не перешкоджала пошуку прагматичних та раціональних підходів у вирішенні антагонізмів між радянською державою і церквою. В обов’язковою постановою № 46 Проскурівського окрвиконкому від 24 червня 1924 р., на підставі постанови Подільського губвиконкому від 26 жовтня 1923 р. № 170, схвалено: “Всі релігійні громади, спілки та секти (православні, римо-католицькі, автокефальні, іудейські та секти євангельських християн, адвентистів 7-го дня, баптистів і т.п.) існуючі на теренах Проскурівської округи, котрі ще до цього часу не заключили умов (договорів) на церкви, костьоли, синагоги та інші молитовні дома з Ліквідаційною комісією при окрвиконкомі повинні не пізніш 30-го

липня заключити зазначену угоду в установленому порядку” [ДАВО. - Ф. Р-925. - Оп. 5. - Спр. 55. – Арк. 99].

Але якщо в Проскурівській окрузі священство повине було орендувати власні приходи, то в Лубенській окрузі пішли ще далі, що видно з скарги селянства цієї округи на ім'я наркома Чаковського, які просять “... звернути увагу на те, що Яблунівський райвиконком несправедливо стягує за право хрещення близько 2-х мільярдів рублів, за вінчання 4 мільярди, з цією ж метою церкви обкладаються багатомільярдними страховками, а общинам віруючих суворо забороняється збирати серед членів добровільні пожертвування на особисті церковні та причтові потреби, а де це робиться, то зібране конфіскується” [ЦДАГО. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1757. - Арк. 173].

Особливо тонкі заходи проводились на селі. Опір селян закриттю храмів та скасуванню різних релігійних конфесій, можна назвати імунною реакцією. Селяни не висловлювали особливого протесту проти охульних єретичних дій комсомольців та співпрацюючої їм молоді, що мали місце в основному під час релігійних свят, але їх реакція на розкрадання церковного майна, реквізицію святих мощей та ритуального обладунку і саме головне закриттю церкви – була досить рішуча. Навіть бунтівна. Так в Полтавському окрузі в с. Бродщині на вербну неділю було влаштовано диспут на тему “Закриття церкви”. У відповідь селяни виступили із закликом: “Бий їх, сукинів синів. Хліб забрали, ще й церкву хочете забрати”, а в селі Верьовці, Артемівської округи, в протест на закриття церкви зібралось товпище жінок, в тисячу чоловік, які не дали закрити церкву [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 3019.- Арк.. 11 – 12].

І в наступні роки одна за одною спалахували кампанії по закриттю храмів, конфісковувалося церковне майно, розкривалися мощі, проводились репресії проти духовенства. Для цього було доручено ГПУ “... зібрати матеріали про антирадянську поведінку керівників церкви, з метою розміщення цих матеріалів у пресі і використання для посилення репресій проти автокефальної церкви” [ЦДАГО. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2006. – Арк. 59]. Проте у період НЕПу комуністичний режим намагався надати цим акціям юридично обґрунтованого вигляду. І з 1922 р., коли набув чинності перший Кримінальний кодекс УСРР, будь-

які антирелігійні та антицерковні дії вже було освячено видимістю законності”. [Рубльова Н. Невідома ділянка ”Антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920–ті роки. з архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.–1998.– № 1–2.– С. 232].

Але з запровадженням юридичного обмеження прав так званих ”лишенців”, до якої відносились і особи релігійного культу, громадянський статус священників став подібним до статусу карних злочинців. Мали місце “... відкриті утиски, гоніння та переслідування церкви, православного духовництва та віруючих громадян, котрих представники та працівники радвлади неможливо притіняють, включно до позбавлення громадянських прав, явно і приховано знущаються і скривджують релігійні почуття віруючих” [ЦДАГО. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1757. - Арк. 173]. ”Священників вже не запроторювали за ґрати без суду і слідства – арешти тривали, проте влада прагнула підпирати їх артикулами кримінально–процесуального й кримінального кодексів. Діапазон звинувачень, що інкримінувався духовним особам, був надзвичайно широким – від дрібного хуліганства до антидержавних злочинів. Найчастіше священники потрапляли на лаву підсудних за арт. 54 КК УСРР – ”контрреволюційні злочини”, що передбачав серйозні покарання засудження – до максимального терміну ув’язнення (10 р.) або ”вищого заходу соціальної оборони” (розстрілу)” [Рубльова Н. Невідома ділянка ”Антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920–ті роки. з архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.– 1998.– № 1–2.– С. 233].

Політика атеїзації суспільства, особлива відчутна на селі, мала успіхи ще з декількох причин. У наведеній вище цитаті вказувались характерні українському хліборобові–селянинові, серед них були миролюбство і страх перед потусторонніми силами. І хоч комуністи вважали, що релігійні почуття селянства “... розвинулись не від страху перед природою, - відмічено в циркулярі Полтавському губагітпропу, - а від звички пояснювати все, що відбувається в світі, чийось розпорядженням (звичка розвинута в авторитарній общині), що і переносилось на природу” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1452.- Арк.. 25], психологічний, есхатологічний аспект цього страху був пов’язаний, як зі смертю, так і з божественним возданням в цьому житті та після

смерті. В цій площині лежала також суть прокльону, тобто побутової моралі, – заторської анафеми. Прокляття, що спадає на голову, як божа кара за грішні думки, поведінку, настрої були типовими рисами світовідчуття селянина.

Ці виступи заможних селян свідчили про політичну свідомість та активність дій проти більшовизму та пролетаризації села. Слід звернути увагу, що обростання різних партійних установ в державі бюрократичними нашаруваннями, їх нігілізм, втрата комуністичної наснаги і дієздатності, їх партійного аскетизму, говорили людям більше ніж будь-яка більшовицька агітація. В приписі до доповіді Старобільського окрвиконкому від 23 травня 1924 р. окреслена така тенденція визвана “... невдоволенням селян по відношенню до присланих на село працівників-комуністів, в якості голів сілрад, із яких більшість не мають елементарних понять про сільське господарство, побут села, над ними сміються, на них негодують. Інший погляд на комуністів від сохи, тобто на тих, яких вони знають як господарників. Такі комуністи авторитетні на селі, але настільки мало, що загальний погляд на голів сілрад комуніста, не як на свого представника, а як на чиновника-начальника” [ЦДАВО. – Ф. 539. - Оп. 2. - Спр. 101. – Арк. 68].

Переродження партії було питанням часу. І селяни, особливо в період кооперації та демократизації в суспільстві, не могли не помітити деформації суспільних процесів. Під їх впливом на селі почали з’являтися крайні міщанські, принизливі форми стосунків між владою та селянами не зв’язаних поки що з певним матеріальним благополуччям, але виражених в партійній приналежності і відразі до нижчого, прояви непролетарського відношення до землі і сільської праці заснованого на таких випадках, як “... порушення комуністами Карного законодавства, що здійснювали злочини, але були позбавлені кримінальної відповідальності, на підставі їх революційних заслуг, чим створюється у населення враження про непокарність членів РКП(б) ... це ставить комуністів в очах населення в положення осіб яким “все дозволено” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 2218.- Арк 5].

Сакральна, міфологічна сутність праці хлібороба почала перевтілюватися в сторону ідеологічно-партійної приналежності

особистості. З'явилися патерналістські тенденції у відношенні до партійного керівництва, раболіпне слідування всім партійним настановам, підґрунтям таких сугестологічних елементів в менталітеті були "... притаманні спокон віку чисто селянські риси, як обмеженість кругозору, побоювання ризику та змін, наївний монархізм, традиційна повага до влади" [Пушкарёв Л.Н. Важнейшие особенности крестьянского менталитета к. XVII – н. XVIII вв. //Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. Ч. 1.- К.: Черкаси: ПФ "Стиль", 1996.- С. 10]. Вагатись можна було, але тільки разом з лінією партії.

Обрядові дійства на святі урожаю не проходили в такому вигляді як раніше, але саме свято урожаю навіть комуністи не змогли відмінити та перетнути його обрядову сутність. Їм приходилося визнавати, що "... не одне свято не може так хвилювати землероба, так вплинути на формування нових ідей вжитті села як урожай – свято. Воно торкається самих життєвих, господарчих інтересів селянина як раз в той момент, коли він про них найбільш розмірковує" [ЦДАВО. – Ф. 2833. - Оп. 1. - Спр. 3. – Арк.. 2]. Тому більшовики використовували такі свята в своїх цілях: "Особливе значення набуває створення нових форм побуту на селі, - вкпідкреслювалось в циркулярному листі до всіх губкомів КП(б)У про Свято врожаю, - побут села, створенний на протязі багатьох років певними умовами економічного та політичного життя, під впливом нової економіки та політичної обстановки, в умовах Радянської республіки, теж починає революціонізуватися" [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1448.- Арк. 123]. Пролетар з селянина ніякий. Пролетар пов'язаний з виробництвом, а воно, в свою чергу, опосередковане творчості. Виробництво абстрагується від творчості, його онтологія виходить за виробничі рамки.

В типології та категорії ментального поля було покладено початок синтезу традиційно національно-соціальних форм і новітніх революційно-пролетарсько-комюотарних форм ідеологічно-доктринального взаємовпливу. На основі цього взаємовпливу виникла більш близька до сучасної психології і свідомість селянської маси, "... в основі якої лежала селянська практичність, оскільки, як би не були привабливими та багатообіцяючими комуністичні лозунги, вони

зостаються для нього пустим відволіканням, якщо не базуються на злободневних і важливих для нього економічних інтересах” [ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр. 355.- Арк.. 133].

В ці роки внутрішні ментальні процеси в селянському середовищі, відірвалися від інертних, статичних, сталих стереотипів і схилилися в сторону нових, динамічних, активних, емоційно забарвлених. Це ще не були формації новітнього часу, але вони не належали і до революційного періоду. 1921–1923 рр. можна визнати роками не тільки і не скільки кооперування в господарстві, а і соціально-культурній кооперації радянської влади, яка була побудована на теоріях диктатури пролетаріату з іншими соціальними верствами і, в першу чергу, з селянством.

Протягом віків нейтральне відношення церкви до влади призвело в ХХ столітті до нового язичництва. Втративши концептуальні засади всередині православної церкви, визрів та зміцнів рух, спрямований на підтримку тих, кого вона ще нещодавно не брала до уваги, до чиїх бід ставилася зухвало, перебравши на себе тільки право відпущення гріхів. “Релігійний рух все більше охоплює широкі верстви селянства. Хвиля поширення чудес супроводжується хрестними ходами набуває широких розмірів і в цьому відношенні головну роль відіграє духовенство і кулацтво” [ДАВО.- Ф. Р. – 925. – Оп. – 8. – Сп. 46. – Арк. 37].

В доповіді про оновлення ікон, куполів та іншого на Україні на ім'я т. Лебеда від 2 січня 1923 року, згадується Калинівське чудо – яскравий приклад тогочасного духовного, ментального опору більшовицькій антирелігії. “На околиці містечка Калинівка стоїть дерев'яний хрест, до верхівки якого прикріплена хрестна іконка. Під час боїв одна з куль влучила в іконку і пробила її наскрізь. Хтось з проїжджаючих біля хреста побачив струмень темно-червоного кольору і вирішив, що це кров з рани Христа. Вістка про чудо миттєво розповсюдилась по всьому Поділлі. Біля хреста почали збиратися великі гурти народу з різних губерній, іноді збиралося до 20 тисяч людей. Біля хреста розповсюджувалися листівки з закликом до повалення радянської влади” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 1046.- Арк.. 24 - 25].

З плином часу, такі явища як Калинівське чудо та інші подібні до нього, хоч і були вони рятівною віхою для селянина, з його

констервативно налаштованою психічною організацією, дедалі швидше втрачають своє значення. На кінець 1923 року Калинівське чудо вже не привертає до себе такої уваги, як раніше, що дозволяє припустити певну сталість релігійної компоненти селянського менталітету. “На Поділлі з’явилося перше чудо у Вінницькій окрузі “Калиновський хрест”, що було підтримане духовенством та пригортало велику увагу широкої маси селянства і навіть до цього часу туди з’їджаються великі гурти богомольців, але з наступом холодів і роздоріжжя течія богомольців зника” [ДАВО.- Ф. Р. – 925. – Оп. – 8. – Сп. 46. – Арк.. 39]. Інше подільське чудо зазнало ще більшої руйнації та глумління, на захист якого не було жодного селянського виступу: “Хрестоносний рух на Асафатову долину на кінець 1924 року майже ліквідовано і головне в безболісній формі. Долина площею у 8 десятин, вставлена 15 тисячами хрестів, перетворенна на ральну ріллю. Виключну роль у справі ліквідації і хрестоноства і усіляких спроб до реставрації Асафатової долини відіграли Галинчинецькі комнезами і взагалі комнезами округи” [ДАВО.- Ф. Р.-434. - Оп. 1. - Спр. 40. - Арк.. 22].

Вінець мученства був піднятий церквою у боротьбі за духовне в народі. “Прямі виступи проти об’єктів, предметів та духовних особ, релігійних обрядів, безпосередня руйнація релігії з боку її матеріальних проявів, їх пряме відкидання і поневічення в більшості випадків розлючує віруючих, розпалює їх релігійні пристрасті, створює релігійний фанатизм і нетерпимість, націоналістичне та містичне відношення до комунізму, жагу мученства, посилює ореол таємниці та втаємниченості навколо релігії” [ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 749. – Арк.. 100].

Комуністична доктрина, попри всю свою рішучість у боротьбі за “опіум для народу”, сама дала церкві можливість зміцнити духом, надихнула на боротьбу. Оскільки до цього часу “... народне життя (про національне ми поки що не говорити не в праві) не освячується церквою і все ще відкиається церквою” [О русской Церкви (письмо из России). // Путь.– 1926.– № 2.– С. 3]. Але головне було у тому, що церква хоч побачила у своїй пастві той злиднений грішний народ. О. Ярославський писав: “Успіхи останніх років схиляють все більшу і

більшу селянську масу визнавати неминучість соціалістичного шляху розвитку, але опір цьому шляхові все ще досить великий” [Ярославский Е. Культурная революція и антирелигиозная пропаганда //Антирелигиозный сборник.- М.: Безбожник, 1928.- С. 13].

Позиція ВКП(б) відносно цього питання була такою, що виключала якесь рівноправне співіснування, оскільки ніякої суттєвої реформації церква не може відтворити, окрім тиз нзначних поступок, на думку радвлди, що призводять лише до зовнішнього пристосування, до настою в народі. “Вона (церква) може приймати американські методи залучення мас, вона і переймає: хори, де-не-де грає скрипка, де гармошка. Але попи грають не тільки під “бариню”. Є місця де вони запрошують оркестр з місцевих клубів, і цей самий оркестр йде до церкви і збирає масу народу. Звісно, що вони це роблять для того, щоб зацікавити народ, щоб зробити храми більш принадними. Вже зараз темні обличчя ікон перестали бути принадними, молодь хоче чогось життєрадісного, дзвінкого, пісень хоче, музики, і вони її дають [Ярославский Е. Развёрнутым фронтом: О задачах и методах антирелигиозной пропаганды.- М.: Безбожник, 1929.- С. 39].

Революція прискорила зростання національної свідомості, але наскільки вона буде зрілою - це питання часу. Творчі здібності народу, селянства, а не інтелігенції, завжди мають опосередкованість природі, стихіям, закладених в певних “... ідеях, настроях і діях, глибоко ворожих ідеології будованого соціалізму, і тому їх всіляко використовують клясові вороги трудящих в боротьбі проти соціалістичного будівництва й проти радвлди” [Резолюції Всесоюзного з’їзду Войовничих безвірників. Про чергові завдання антирелігійної роботи //Безвірник.- 1929.- № 20.- С. 62]. Революція була вихователем нових творчих тенденцій, а масова культура мала освячуватись традиційним. Традиційне пов’язувалось з обрядовістю, містикою, релігією. Але жреці православної церкви, окрім анафеми новим потенціям, творчим зусиллям народу, нічого іншого запропонувати не могли. Це потребувало б переосмислення ролі церкви в житті людей за всю історію її існування. Українське священство та православні чини російської церкви на таке здатні не були.

3.3. Утворення „Антирелігійного фронту” та остаточна перемога соціалізму на селі

“Для радянської влади релігія була кісткою в горлі. Вона протистояла новим комуністичним ідеям, а тому всі державні і партійні організації почали займатись активним богоборчеством” [Мирек А. Красный мираж. – С. 272]. Отже нова церква, нова організація, роль якої взяла на себе комуністична партія, протиставляючи себе забобонній темноті історичного християнства, заходила ся сакралізувати, освятити те, що ігнорувалося офіційною ортодоксією. “Колективна совість є метафоричний вислів. Людська свідомість перероджується, коли його охоплює ідолопоклонство. Комунізм як релігія, а він намагається бути релігією, є утворення ідолу колективу” [Бердяев Н. Самопознание.– М.: ЭКСМО–Пресс, 1999.– С. 491]. Робилася спроба невілювати офіційне православ'я шляхом його дискредитації та втручанням у внутрішні клерикальні справи.

“На середину десятиліття припадає створення спілки Войовничих безвірників. Тоді ж переліку офіційних свят та вихідних днів почали викреслювати релігійні свята і забороняти їх святкування. Дивне словосполучення – “релігійний фронт” – із революцій партійних нарад перекочували на газетні шпальти, налаштовуючи суспільство на безкомпромісну боротьбу” [Рубльова Н. Невідома ділянка “Антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920–ті роки. з архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.–1998.–№1–2.–С. ЦДАГОУ.– Ф. 1.– Оп. 20.– Спр. 3083.– 233.] Дії ВКП(б), її політика у відношенні православної церкви, методи впровадження цієї політики визивають відразу. Вони намагалися створити таку ситуацію, коли “... релігійна свідомість може бути викоренена не шляхом заборони, а випрямленням та вирівнюванням поглядів пролетаріату на релігію по лінії точного наукового відношення до неї. Необхідно розвивати послідовність у полядах на неї, що повинні засновуватись на наукових даних і провірених матеріалах історичного матеріалізму” [ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 749. – Арк.. 102]. Але чи тільки більшовики винні у тому, що з їх приходом до влади з'являється цей релігійний нігілізм?

Сама церква, саме православ'я на протязі століть створювали підґрунтя, на якому тоталізація імперією життя українців могла відбутися і відбулась. Атеїзм не був приви́думаний КП(б). Сама церква створила образ Бога. Атеїзм пояснював більше, він був милостивіший, атеїзм був, врешті решт, більш антропоцентристський, ніж православ'я. Людина в атеїзмі почувала себе більш вічною. Питання свободи в атеїзмі було тотожне. “Соціальний тоталітаризм є інша сторна кризи християнства. Тоталітаризм відповідає релігійній потребі, він і є ерзац релігії” [Бердяев Н. Самопознание.– С. 491.] Криза релігії не могла не відбитися на ментальному реформуванні, іноді викликаного занадто великою ворожістю до комунізму та іншого способу життя: “Ми йдемо до церкви без грошей,- писали селяни в своїх листах,- а в ваш клуб без грошей не пустять. В клубі всі пани сидять, ваші жінки та ви самі, такі буржуї, аж шелестить на вас одежа, галіфе та декольте” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 3019.- Арк.. 3].

“Політбюро ЦК КП(б)У, за допомогою спецслужб, ретельно вивчивши релігійну ситуацію в республіці, визнало за доцільне застосувати у боротьбі із церквою не лише штурмові методи, а і “... провести руйнацію церкви по класовому, національному і територіальному діленні” [Рубльова Н. Невідома ділянка “Антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920–ті роки. з архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.–1998.–№1–2.–С.234.] Атеїзація була закладена в культурно–освітні програми. Головним у боротьбі з церквою було не закриття православних храмів і знищення священства, а переорієнтація духовних цінностей. Зміна орієнтирів повинна була відбуватися насамперед в ментальному плані. “Чому піп,- запитує на II-му з’їзді безвірників О. Ярославський,- може приходити на квартиру, обробляти, вести бесіду, а ми не можемо. Треба домагатися свого, треба боротися за людину, за робітника, який перебуває у попівських тенетах” [За найкраще проведення антиріздвяних кампаній //Безвірник.- 1929.- № 21.- С. 1 - 6].

Хоча КП(б) шляхом українізації отримала тактичну перевагу у боротьбі із селянством, та повністю подолати його некультурну тягу до потреби вільно мислити, по християнському, релігійно сприймати світ

не вдалося. “Була велика розумова спрага, потреба в вільнодумстві. Пізніше цю потребу і цю жагу, все ж таки вдалося задавити. Але задавити її вконець неможливо, і тому в Росії продовжує існувати вільнодумство” [Бердяев Н. Самопознание., М.: ЭКСМО–Пресс., 1999.– с.491.] Цей вислів М.Бердяєва реалістично змальовує приховані ідеологічні прояви екстравертного сегменту ментальності селян. І якщо для інтелігенції екстравертність їх вільнодумства була трагічною відразу, то селянству була споконвічно властивою така адаптивна функція їх традиційної архетиповості. Тому “... комуністична влада продовжує вважати боротьбу з Богом одним з головних своїх завдань: але вони повинні вбивати дух, а не тіло – у школі, у літературі, у театрі – сильна своєю монополією у культурі і дуже розвиненим апаратом пропаганди” [Письмо из России. О Русской Церкви // Путь. – 1926. – №2.– с.4.]

Пропагувалась, насамперед, не ідея атеїзму, а модерновість пролетарського стилю життя. В уявленні самих священиків боротьба з владою Рад, це була боротьба між добром і злом. Але своєю розпорошеністю, внутрішньоцерковними конфліктами, конфронтацією між УАПЦ і Московською патріархією вони самі нарощували силу зла. ЦК КП(б) не міг не скористатися таким їх протистоянням: “Керуючись програмою партії ми повинні всіляко намагатись, направити наші зусилля таким шляхом, щоб викриваючи дії однієї сторони релігійного розколу ми не сприяли укріпленню авторитету іншої сторони, а наша пропаганда сприяла б відриву маси від усякої релігії, від усякого духовенства, як би воно не намагалось пристосуватися до сучасних умов” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр.- 1068.- Арк. 224].

“Так, в доступному нашому спостереженню селі, дивуєшся пустотою храмів. В церкву ходять одні жінки і старі. Молодь засвоїла уроки атеїзму. Сеоднє покоління, що пержило війну, побувавши нерідко в Європі в полоні – винесло велику долю скепсису і заперечення релігії. Село зараз тільки но переживає епоху просвітництва, без жодного, правда, ентузіазму” [Письмо из России. //Путь.–№2.– 1926.- С. 6]. Криза самої церкви була більш відчутнішою на селі ніж в місті. Село жило своїм напруженим, стихіальним життям. Для селян боротьба із церквою не була послідовним кроком, вона

зачіпала їх інтереси тільки опосередковано. “Специфіка селянських вірувань завжди містить в собі поверхневе знання релігійних догматів та і відсутність бажання знати їх, але цілком прагматичне відношення до обрядово-організаційної сторони офіційної релігії чи ідеології. Можливо відносна безболісність переходу радянського народу від православного християнства до комуністичної ідеології лежить саме в цьому” [Бабашкин В.В. Крестьянский менталитет как системообразующий фактор советского общества //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции.-М.: РОССПЭН, 1996.- С. 283].

Заспокоївши селянство непом, т.б. задовольнивши їх потреби у самовираженні в праці, влада могла собі дозволити набагато більше. Християнство було дискредитоване не більшовиками; православ'я підірвав не атеїзм. Селянство завжди було схильне до язичництва. “Обрядовість, не пов'язана ні з церковними канонами, ні з церковною практикою, став, незважаючи на це, християнським за своїм сакральним значенням, використовуючи освячені речі переслідував ціллю наповнити його християнським змістом і надати йому дієву силу” [Кузнецов С. Вера и обрядность в хозяйственной деятельности русского крестьянства //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции.-М.: РОССПЭН, 1996.- С. 293.]. Язичництво було тією соломинкою на яку спиралась ментальність українських селян у протистоянні з аристократизмом церкви, з її теоцентризмом. Революція дала можливість язичництву селянської маси затвердитись в атеїзмі. А відколи українізація допомогла селянинові позбутися неграмотності, язичницький атеїзм став майже догматизованою релігією. За висловом В. Яніва в українцеві “.. ми маємо діло з культурноморфічним чинником..., зв'язок хліборобської психіки з релігійністю – вчуванням в процеси природи, в плодючість землі, в розумінні обдаровуючої любови, що з нею немов спів діють інші прояви природи: сонце, дощі, вітри” [Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду //Основа.- 1995.- № 28(6).- С. 148 - 149].

Точкою опори, через яку церква займалась вихованням своєї пастви, була школа. Та відокремивши церкву від держави, Радянська

влада, категорично заборонила релігійним організаціям втручатися у навчальний процес. В постанові ВЦВК і РНК від 8 квітня 1929 р. Про релігійні об'єднання, визначалась така нова політика уряду відносно церкви: “Релігійним об'єднанням забороняється: організовувати спеціальні дитячі, юнацькі жіночі, молитовні та інші зібрання; загальні біблійні, літературні, трудові, з вивчення релігії і т.п. зібрання, групи, гуртки, відділи, а також влаштовувати екскурсії і дитячі майданчики, відкривати бібліотеки і читальні, організовувати санаторії і лікувальну допомогу” [О религии и церкви: Сборник высказований классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства.- М.: Политиздат, 1981.- С. 130]. “Школа, відділена від церкви, повинна бути не просто нейтральною по відношенню до релігії, не просто займатися безрелігійним вихованням, при якому 40–59% дітей знаходяться під впливом церкви. Школа повинна просякнути виховання дітей елементами антирелігійності” [Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.–1998.–№1-2.–с.248.]

Протягом віків нейтральне відношення церкви до влади призвело в ХХ столітті до нового язичництва. Втративши концептуальні засади всередині православної церкви, визрів та зміцнів рух, спрямований на підтримку тих, кого вона ще нещодавно не брала до уваги, до чиїх бід ставилася зухвало, перебравши на себе тільки право відпущення гріхів. Більшовики роблять висновок про певну обмеженість впливу релігійного в суспільному житті, у світобаченні селянина, тому процес соціального, а відтак і ментального реформування може призвести до бажаного результату тільки в процесі чіткого оформлення пролетарської комуністичної ідеології, що має працювати на перспективу. На даному етапі, за непу, таке реформування можливе лише поряд з існуючою системою ментальних пріоритетів і перспектив. Тому не дивні ще і на кінець 20-х років звіти в яких констатується: “Релігійний рух все більше охоплює широкі верстви селянства. Хвиля поширення чудес супроводжується хрестними ходами набуває широких розмірів і в цьому відношенні головну роль відіграє духовенство і кулацтво” [ДАВО.- Ф. Р. – 925. – Оп. – 8. – Сп. 46. –

Арк. 37]. Але головне було у тому, що церква хоч побачила у своїй пастві той злиденний грішний народ.

Революція була вихователем нових творчих тенденцій, а масова культура мала освячуватись традиційним. Традиційне пов'язувалось з обрядовістю, традиційністю, релігією. Але жреці православної церкви, окрім анафеми новим потенціям, творчим зусиллям народу, нічого іншого запропонувати не могли. Це потребувало б переосмислення ролі церкви в житті людей за всю історію її існування. Українське священство та православні чини російської церкви на таке здатні не були. Українському селянинові потрібна була інша удача, не зв'язана з клиросом, але зв'язана з Богом, з релігією: “За божою і людською справедливістю матеріальні блага, здобуті важкими зусиллями, не мусили бути змарнованими, привласненими іншими людьми. Вони повинні належати тому, хто їх набував – господарю, а також тим заради кого він живе, працює, заощаджує, тобто тим хто успадковує власність господаря – його родині” [Апанович О. За плугом Господь іде: агро-культура українського селянства і козацтва в контексті ідей С. Подолинського та В. Вернадського.- Б.М., 199.- С. 7].

Українізація дала можливість розколоти церкву з середини, і вже на національному ґрунті, руками, так би мовити, самих віруючих українців. “Але оскільки політика має справу насамперед з масою людей, вона повинна рахуватися з тими імпульсами, що штовхають їх до тієї чи іншої поведінки. Тому політика не може бути окреслено-обмежена чисто раціональним, просвітницьким підходом до поведінки мас, виходити з того, що вони можуть досягнути сутність своїх класових чи інших, будь-яких, інтересів, як їх вже є можливість мобілізувати на преретворення цих інтересів в життя” [Хевеши М. Политика и психология масс //Вопросы философии.- 1999.- № 12.- С. 32]. Діяльність Спілки войовничих безбожників відбулася в руслі саме цієї ідеї. Сучасники подій тих років пишуть, що, незважаючи на більшовицьку антирелігійну пропаганду, храми були повні як ніколи. Це дійсно так. Але чи не протиречить це ідеї самого розколу, чи не протиречить це тій кризі в самому християнстві?

Християнські храми функціонують у XX ст. по всій Європі. А скільки віруючих ходить в них? Це типове кризове явище. Один з

ключових моментів комуністичного перевиховання заключався в концентрації уваги людей на об'єктивному перебігу подій, т.б. на зовнішньому, не пов'язаному з людським духом, з релігійними почуттями. “Виходячи з марксового визначення релігії, потрібно прийти до висновку,- підкреслює М.Я. Струмінський,- що вивчити релігію, її культ, її ідеологію – це значить вивчити соціально-економічні обставини життя людства, встановити, як ці обставини відбилися на релігійних віруваннях, на звичаях, на культурі взагалі” [Струмінський М.Я. Економічні основи різдвяних свят //Безвірник.- 1929.- № 21.- С. 4]. Суб'єктивне, антропологічне, індивідуальне, персоналістичне повинно було вступити місце загальному, тоталітарному, об'єктивно-комуністичному, що “... виявляло себе в російській революції, заперечуючій свободу, заперечуючій особистість, заперечуючій дух, зоставляючій особистість без посвяти в релігійні таїнства, без яких знання стають худосочними і відволікаючими, ведучими до розриву з живим буттям” [Бердяев Н. Философия свободы.- Харьков: Фолио; М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002.- С. 34].

Економічно і політично комунізм був виправданий у соціальному. Але ментальна уривчастість, протирічливість, дисонантність комунізму з його авторитаристською, ієрархічною направленістю був афективним до ментального селянства, соціальному монізму. “Напевне можна сказати, що антирелігійна програма в тих формах, в яких проводиться, досягає протилежних наслідків, викликаючи скрізь насамперед обурення проти некультурності пропагандистів”. [Ефремов С. Щоденники (1923–1929).-К.:Рада., 1997.] І це не дивно, оскільки і самі більшовики виправдовували такі дії тим, що на селі йде ідеологічна боротьба за нову людину. “Треба пам'ятати,- сказано в резолюції X пленуму ЦК ЛКСМУ,- що покоління села зросло на базі індивідуального господарства, що несе з собою значну долю спадщини, дрібнобуржуазної, власницької психології. Велика кількість не писемних, рясна не культурність у побуті, деяка наявність націоналістичної романтики” [ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 3083.- Арк..13].

Академік С.Єфремов чітко підмітив – “некультурність”. Точніше було б сказати, антикультурність. Але суть антикультурності була не в відсутності культури у представників КП(б), а у її інородності. Атеїзм

пов'язаний з раціоналізацією життя, а для селян раціоналізація їх діяльності завжди була фактором зовнішнім, об'єктивованим. Антикультурність була і в протистоянні просвіченої російської пролетарської культури і холопського, селянського безкультур'я, основа якого, за виразом О. Ярославського: "... у невизначеності недеформованого світобачення, що підпада впливу з двох сторін – впливу родини і оточуючих людину дрібнобуржуазних елементів, усілякого роду сектантів, вплив яких виявляється сильнішим за той, що його спричиняє радянське суспільство" [Ярославский Е. Развёрнутым фронтом: О задачах и методах антирелигиозной пропаганды.- М.: Безбожник, 1929.- С. 42].

У листі митрополита Липківського до православної української єпархії відчувається майже атеїстична неспроможність щось змінити. "Як, наприклад, того ця сила зла і тепер існує, я привів приклад із сучасного життя от Радвлада прикладає всі зусилля, щоб задовольнити працею робітників, а безробітних що раз більше виходить на вулицю, вживаються всі заходи до поліпшення праці в майстернях, а майстерні – нерідко пусті стоять, прикладається увага до поліпшення життя селян, до підвищення хліборобства, а поля горять від посухи, провіщують голод. Очевидно, що є й тепер якась зла сила далеко більш могутня від людей, яка в нівець обертає всі зусилля чоловічеські" [14 серпня 1924 р.– Лист митрополита В.Липківського до ВПЦР про безпідставність звинувачень його з боку органів ДПУ УСРР., К.: ІУА., 1993.–с.13. Джерела з історії церкви в Україні., упорядник Л.Пулявець з фондів ЦДАВО.] Зло бачилося не в самому більшовизмі, він йшов від людей, а в тій силі, що його вела, штовхала на кощунства. Селяни вбачали у владі Рад періоду непу не тільки ворога, а і захисника своїх інтересів, що робило можливим їх співіснування.

Заспокоївши селянство непом, т.б. задовольнивши їх потреби у самовираженні в праці, влада могла собі дозволити набагато більше. Християнство було дискредитоване не більшовиками; православ'я підірвав не атеїзм. "Збагнімо,- пише В. Янів,- як це вічно незмінне змінювалося в роках і епохах, які своєрідні і неповторні стопи воно давало з чужими середовищами в незвичних ситуаціях ..." [Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду //Основа.- 1995.- №

28(6).- С. 148]. Селянство завжди було схильне до язичництва.

“Обрядовість, не пов’язана ні з церковними канонами, ні з церковною практикою, стала, незважаючи на це, християнською за своїм сакральним значенням, використовуючи освячені речі переслідувала ціллю наповнити її християнським змістом і надати йому дієву силу” [Куцзнецов С. Вера и обрядность в хозяйственной деятельности русского крестьянства //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции.-М.: РОССПЭН, 1996.- С. 293.]. Язичництво було тією соломинкою на яку спиралась ментальність українських селян у протистоянні з аристократизмом церкви, з її папоцентризмом. Революція дала можливість язичництву селянської маси затвердитись в атеїзмі. А відколи українізація допомогла селянинові позбутися неграмотності, язичницький атеїзм став майже догматизованою релігією.

Розкол на селі виявився не тільки у прагненні задоволення власних потреб різними шляхами, а, насамперед, у менталітеті. Менталітет селян старшого покоління, революційної доби 1917 р., різко відрізнявся від еволюційного менталітету їх дітей, і час-у-час, після проведення наполегливої партійної агітації та антирелігійної пропаганди, селянство знову поверталось до тих настроїв, що були притаманні йому протягом століть: “З наступом осіннього періоду,- констатується в в звіті про політичне становище на Поділлі з червня по листопад 1923 року,- у зв’язку з закінченням сільськогосподарських робіт і у зв’язку у більшій частині йдучій до завершення податкової кампанії, селянство відірвавшись від робіт, підпало впливу релігійного дурману і різній релігійній агітації, котра швидко привилася в селянському середовищі і дуже впливає на їх політичні настрої, тому природно, що при таких обставинах культурна робота проводиться слабо і не має повноцінного результату” [ДАВО.- Ф. Р. – 925. – Оп. – 8. – Сп. 46. – Арк.. 37].

Батьки і діти були відокремлені одне від одного не стільки поняттям “часу” і “відстані”, скільки ментально. Найбільш яскраво ця соціальна аномалія виражалася в поховальному обряді, коли померлих, навіть з числа більшовиків, ховали за православним обрядом. “Раз ховали громадянським похороном і непартійного

селянина. То був селянин – активіст, що багато попрацював на селі.

1905 року він, працюючи на одному заводі у Запоріжжі, брав участь у повстанні. На барикадах його було поранено, ця рана спричинилася до захворювання сухотами, з того він і вмер. Але непартійних селян ховали по старому: попи з корогвами та з півчою” [М. С-їв Громадянський похорон //Безвірник.- 1929.- № 9.- С. 42 - 43]. Ідейна спрямованість селян молодого покоління, їх свідомість, не знала переваг іншого ладу, крім радянського. Майбутнє було за СРСР.

Православна церква намагалася підняти лише ту частину народного духу, яка б безумовно виконувала бажання “влади”. Чому ж дивуватись бажанню молоді кинути село і знайти себе в вільній, народній, пролетаризованій і асоціалній освіті, а через неї зайняти гідне становище в суспільстві, що “... неминуче ще більше загострить взаємини між батьками і дітьми, і хіба не симптоматичне у цій справі є такий факт, як поява на першому з їзді Спілки Безвірників Кременчуцької округи (жовтень 1928 р.) групи учнів 10 – 11 років трудової школи з проханням: “Заступіться за нас, бо батьки силують ходити у церкву та синагогу й виконувати всякі релігійні обряди!” [На захист свободи совісті дітей //Безбожник.- 1929.- № 1.- С. 54].

Селянство, не зважаючи на свою утилітарність було більш духовним, ніж церковні пастирі, але ця духовність була приземленою, обумовленою його працею. Нова радянська релігія і школа давали більше можливості для самореалізації, але вони були звужені соціалізованим класовим підходом, занадто пролетарські. “Нас мають право запитати,- пише в журналі “Безвірник” М. Бажанов,- що ж відкидаючи цю релігійну заповідь, ми пропонуємо замість неї? Адже шанування батьків, повага до старших – це одна з моральних підвалин, що на них збудовано людське спільно життя. На це відповідаємо: хоча ми й не пишемо моральних заповідей, але в нас є основний керівничий принцип, виходячи з якого ми, за теперішнього періоду даємо моральну оцінку нашим вчинкам. Ленін формував цей принцип так: “Ми кажемо: моральне – це те, що служить руйнуванню старого експлуататорського суспільства й об’єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, що творить нове суспільство комуністів” [М. Бажанов Що ми пропонуємо замість релігійної заповіді //Безвірник.- 1927.- № 6.- С. 16].

Та в них не було того чванливого аристократизму, інтелігентської заносливості, елітаризму, які дратували селянство обіцянками майбутнього раю. Вони, пролетарські школи і релігія, чітко вказували, що треба робити, щоб досягти “райських кущів” ще у цьому житті. Вони не наполягали на абсолютності своєї віри. Бажаєш відвернутися від атеїзму - повертайся в релігію. І деякі особливо довірливі селяни поверталися до релігійних общин та храмів, особливо таких рух починається після прийняття рішень XIII з'їзду ВКП(б), що відбувся у травні 1924 року. “Процес економічного відродження села, що відбувається за останній рік, викликав у свою чергу колосальне зростання соціальної активності усіх верств українського селянства,- говорить у резолюції секретарю Чернігівського райпарткому,- відбувається оформлення ідеології експлуататорських верств села, кулаків, попів, котра виражається у першу чергу у відтворенні діяльності релігійних общин і груп, тому питання антирелігійної пропаганди дедалі більше набуває першоступеневого значення. Постанови XIII з'їзду партії, на якому було засуджено занадто войовничі методи антирелігійної пропаганди, що принижують почуття віруючих людей, були сприйняті не правильно, а прийняті як відступ, що створило демобілізаційні настрої. Навпаки, для віруючих релігійних общин таке положення спричинило збільшення їх релігійної активності” [ДАЧО. – Ф. Р-600. - Оп. 1. - Спр. 508. – Арк.. 167].

Нове суспільство тебе зрозуміє, якщо ти залишиш свою домівку, свою родину, свій осередок в ім'я комунізму, соціального равенства, свободи, якщо ти позбавишся селянського духу, національного менталітету. Позбавляючи духу, комунізм давав нове тіло – спортивне, чесне, завзяте. Комунізм звав до побудови нового суспільства, нової особистості. “Парадоксальність радянської модернізації в тому, що вона здійснювалася на традиціоналістській основі, набула форми та ідеологічного оформлення, співзвучних настроям і цінностям традиційного суспільства бувшої імперії, і вела до форсованої трансформації і ламання традиціоналізму в значній мірі під лозунгами його збереження” [Сенявский А.С. Трансформация собственности в России в XX веке: модернизационные и деморнизационные

процессы //Собственность в XX столетии. - М.: РОССПЭН, 2001. – С. 310].

Язичництво слов'ян дохристиянського періоду було дуже демократичним за змістом. Навіть зараз, на кінець XX ст., можна почути заклики повернення до язичництва, як самої демократичної релігії. Язичництво було менш тоталітарним, ніж християнство, але це з позицій більше політичних, ніж моральних. Тому, власне, був можливий синтез між язичництвом і християнством, тому такі глибокі його коріння, тому адаптація – асимілювання язичницької обрядовості змогла відбутися з релігійним духом християнства. Язичництво в цьому відношенні було більш утилітаристське. Не можна не погодитися в цьому з Н.Бердяєвим: “Рівність є метафізично порожня ідея. Соціальна правда повинна бути заснована на гідності кожної особи, а не на рівності” [Бердяев Н. Самопознание.–М.: ЭКСМО–Пресс., 1999.–с.476]. Християнство надавало більше можливостей для реалізації цього постулату, власна гідність в християнстві підкріплена більш високою моральністю. Але язичництво тільки і могло адаптуватись в християнстві тому, що християнство було більш асоціальним і денаціоналізуючим.

Український селянський індивідуалізм відображав суто національне, але це національне в селянинові не було націоналістичним. Національне в українському селянстві було язичницьким і сакральним. Воно протистояло комюотарному, комуністичному тому, що сакральне в комунізмі було занадто пролетарське, занадто моносоціальне і колективістське. Комунізм був колективним, але його колектив не носив ознак роду. Внутрішня еволюція у комунізмі була надсоціальна і антиперсоналістична. Вона кликала до жертви особистості та індивідуальності в угоду масовому і загальному. Контроль масового над індивідуальним почався відразу після революції з появою на політичній арені ЧК. Під час непу ця структура росте та розгалужується, особлива увага починає приділятися релігійним організаціям: “Вповноваженим ДПУ повинно здійснювати на місцях усіляку допомогу. Посилити роботу по постановленню на облік усіх сект і службовців культу” [ДАЖО. – Ф. Р-327. - Оп. 2. - Спр. 14. – Арк. 147].

Єдинодержавним, єднопартійним духом анти релігії комунізму було пронизане все радянське суспільство, усі урядові та громадські організації. З згортанням непівської прогами цей дух ще дільше набуває сили, окрилюючи своїх найбільших прибічників та провідних діячів, нових пророків. Не дивно, що в дуже таємному циркулярі ОК ЛКСМУ, у своїх практичних положеннях від 7 липня 1927 року, містить такі пункти: “§ 7. Звернути більшу увагу на боротьбу з негативним впливом релігії у побуті ... роз’яснювати масі членів ЛКСМУ про необхідність тактично стриманого підходу до віруючих членів сім’ї, вимагати від них відмови від особистої участі у релігійних обрядах і звичаях. Необхідно особливо висока якість усіляких масових вечорів і свят, що призначені до релігійних свят, протиставленн останнім нових революційних свят на селі, в сільському господарстві” [ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк.. 3].

Персонально кожний селянин опирався на національне і родове. В національному проявлялись його загальні особливості – антропологічні і етнічні, а в родовому – генетичні і психологічні. Робітник, пролетарій характеризував себе по іншому, якщо в ньому і були присутні антропологічні і етнічні риси, то вони гіпертрофували в сторону колективного, масового, соціального і загального. Чого тільки варті масові відмови піонерів від своїх батьків куркулів, їх остаточна відданість новим ідеалам: “Особливо піонери виявили свою допомогу,- звітується у таємній доповіді Генеральному секретарю ЦК ЛКСМУ т. Коршунову від Тульчинського повіткому ЛКСМУ за грудень 1929 року,- в справі подання свідчень про змови кулаків, піонери декілька ночей поспіль не спали, охороняли колектив від збройного нападу кулаків, проводячи розвідки, за що одного піонера сім’я вигнала з домівки, піонер знаохидиться в колективі і принципово відмовляється від своїх батьків” [ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк.. 26]. В найгірших своїх проявах така гіпертрофія носила маніакальний характер. Особистість повинна розчинитися, а в разі відсутності достатньої гнучкості-зламатися.

Як же виявила себе еволюція індивідуального в селянському менталітеті в 20-ті роки? Вона проявила себе суто природньо – пристосуванням до оточуючого середовища. Тут слід згадати момент

запровадження Володимиром Святославовичем християнства у Київській Русі. Тоді національно-язичницьке, попри всі спроби опору зовні, спрямувало свої сили на адаптацію, асимілювання, на дифузію з християнським і наднаціональним. І це було "... єдиним засобом підтримки людяності в людині на зламі епох стало релігійне ставлення людини до законів суспільного співжиття" [Білодід Ю.М. Структура духовності особистості //Вчені записки Харківського гуманітарного інституту.- Т. 6.- К.: Око, 2000.- С. 243].

У 20-х роках ХХ століття відбувається майже теж саме. Національно-язичницьке, на перший погляд, інертне, і зовсім потенційно не схильне до інтеграції починає процес пристосовницько-адапційний. І як за часів Володимира Святославовича і запровадження ним християнства на Русі, ментальність, у період встановлення радянської влади, починає набувати полярних ознак – зовнішньо-об'єктивних відносно державно-політичного та ідеологічного, і внутрішньо-суб'єктивних пов'язаних з обрядово-сакральним, язичницько-православним та психологічним і національним. На ці ознаки вказує С. Ярмусь, доводячи, що "наш природній світоглядний і філософський досвід – це досвід природної дохристиянської культури; досвід вже християнізованого світогляду людини княжих часів, ... і коли-то принципом буття народу були священні ідеали братств" [Ярмусь С. Дещо з нашого історичного досвіду.- Вінніпег: Видання консисторії УГПЦ у Канаді, 1985.- С. 26]. В цій поляризації кластерів ментальності українського селянства, та і всієї нації взагалі, виявилась нова парадигма майбутнього розвитку української нації, так тісно пов'язаної з селом і селянством. Слід сказати, що саме цією парадигмою і була обумовлена вся її історична еволюція.

За більшовицької держави Рад еволюція українського менталітету прямо актуалізується конкретно-історичним змістом самих подій, обумовлених революцією. Каталізатором революційного в історії є насамперед ускладнення суспільних відносин, втрата старими ментальними архетипами сталих форм та спроможності до набуття нових ознак, кластерів більш високого рівня. "Історично склалося, що найвагоміший вплив на колективну психіку, її властивості, стани,

процеси, і до сьогодні справляють ідеологія і замішана на ній релігія. Саме з цих соціокультурних залізобетонних конструкцій народилися поняття, образи, символи, поведінкові установки, за допомогою яких політики досягають влади і успішно маніпулюють масами” [Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001. – С. 12].

Для всього українського народу, за висловом М.Бердяєва, вже не було “... повернення до того, що було до більшовицької революції, всі реставраційні спроби безсилі і шкідливі. Можливий лише рух уперед після пережитого катастрофічного досвіду” [Бердяев Н. Самопознание.–М.: Эксмо–Пресс.,1999. Н. Самопознание.–с.476.] Українське селянство переживало не кращі свої часи, але внутрішньо воно було більше загартоване і готове до нововведень. Така якість української нації феноменальна, але ця феноменальність скоріше трансцендентна, ніж іманентна. І це “... з уваги на те, що в наш час найбільшою загрозою для української людини є демонічна советизація людської істоти й насильницьке начинення їй пролетарських властивостей і вартостей, що перетворюють людей у нелюдей, чого так боявся наш великий духом Шевченко і постаті яких тепер так пригноблюють вглядливих відвідувачів знову закованої України” [Ярмусь С. Дещо з нашого історичного досвіду.- Вінніпег: Видання консисторії УГПЦ у Канаді, 1985.- С. 26].

В самій антропології українців історично була закладена така імунна національна здатність, що допомагала не тільки адаптації до нових умов, але і створювала фундамент для реалізації особливостей тонкоматеріального в українцях, одним з факторів якого є менталітет. Тому кінець непу став моментом, коли змогло проявитися феноменальне в українському народіві – його спроможність до тимчасової статичності в культурному розвитку та свідомості, накопичення сил до прориву до нової еволюції у майбутньому. Але таке накопичення не могло відбутися у такий короткий термін, як непу, що тягнуло в селянському середовищі до неминучого зіткнення реформованого менталітету з сталим: “У селі Деканька Полтавської області, відбулося багате вінчання місцевого кулака вцеркві села з усіма церковними церемоніями. Один з сільських комсомольців,

намагаючись перешкодити вінчальному обрядові, вирядився під “чорта” і прийшов до церкви. Присутні побачивши чорта розбіглися хто куди. Але церковний сторожка зі словами: “Чортів тепер нема”,- вдарив комсомольця дубцем по голові, котрий від такого удару вмер на місці” [ЦДАГОУ.- Ф. 7.- Оп. 1.- Спр. 68.- Арк..13].

Менталітет українського селянства, його трансцендентальний сегмент, окрім теїстичних ознак, має ще й ознаки соціальні і суто національні. Сумарність цих ознак увібрала в себе всю сукупність генетичних, антропологічних, географічних та станових ознак. Українське язичництво завжди було приземлене і стаціонарне. Обрядовість селянського життя свідчила про статичність життя українського селянства. Революція та атеїзм дали поштовх до певного напруження та активації в українцеві духовного, неприземленого. Одним із проявів цієї активізації було відродження національної гідності, національної свідомості, що у мовно-ідеологічній сфері “.... нейтралізувало значну частину прямого змісту й, у повній відповідності до головної функції міфу, стверджувала базові концепції й поняття національного мислення, а також українське самоусвідомлення” [Гриценко О.А. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К.: УЦКД, 1998. – С. 157]. Держава Рад змушена була піти на українізацію, щоб вивести аутентичність, усвідомлену українцями, з області національного в область соціалістичного. Соціалістичне у Радянській державі пов’язувалась з пролеткультурою – новаційною, модерною; соціальне ж для українця було завжди пов’язане з національним, традиційним, язичницько-архаїчним.

Фактично, неп і українізація давали можливість довільної дифузії селянської ментальності і добровільної відмови від своєї соціальної односторонності. Радянська держава мала шанс мирного і ненасильницького входження різних соціальних і класових груп в русло пролетарської революції, можливість переосмислення національного питання в доктрині. Тому в даному випадку економіка має розглядатись як вторинність, як факт реально відображений у суспільстві. Але, на прикладі економіки простежується не тільки фізика ідейно-політичного, а і метафізика ментального, підсвідомого, що

виводиться з “... розподілу праці, який долається не через ставання кожного довершеним у всьому в самому собі, а завдяки охоче виконуваній значущій роботі в рамках такого чи іншого справедливого соціального союзу соціальних союзів, де всі можуть вільно брати участь залежно від своїх нахилів” [Ролз Д. Теорія справедливості.- К.: Основи, 2001.- С. 717 - 718], і що певним чином знайшло своє втілення в непі, а подальшому було остаточно зруйноване колективізацією. Непі давав можливість мирного взаємопроникнення українського і пролетарсько-інтернаціоналістичного соціологізму, але не мав механізму до такої дифузії.

Шанс добровільної “змички” пролетарства і селянства, розчинення селянського у пролетарському, мав можливість реального втілення. Але “... непі не мав механізмів, здатних підтримувати економічну “змичку” міста і села у тривалій перспективі” [Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України., К.: Україна., 1996.- С. 342], не говорячи вже про ідеологічну та ментальну сторони цієї перспективи. В цій недовиконаній реалізації “змички” полягає детермінізм непівської доби. Він був детермінований самою історією українського народу, тому соціалізація українського суспільства і не відбулася, і тому Сталінін був ініційований інший метод, позбавлений добровільності і ненасильництва – колективізація.

ВКП(б) раз-по-разу пролонгує ідеологічний, а відтак і ментальний, аспект колективізації, адже економічна збоченість, названа примусовою колективізацією, її впровадження в життя, була сумнівною навіть з більшовицької точки зору. Колективізація спричинила останню хвилю селянського протесту, ментального опору, але наслідки його були занадто мізерними, щоб радянська влада могла їх переосмислити та зробити колективізацію сільського господарства більш принадною для селян. Слабкість селянського опору була спричинена вже засвоєним новим соціалістичним типом менталітету, вираженого у відстоюванні не національної держави, а нової радянської республіки, але без комуністів, що можна проілюструвати на прикладі листівки з села Сенне, Богодухівського району, Харківського округу за червень 1928 року: “Заклик до селян бідняків і середняків. Товариші селяни, ми зараз в радянській республіці і нас

гнітить радянська буржуазія. Вона живе і поїда наші продукти... не дамо – хай поголода. Всі театри і кіно заповнені ними, бо вони з грішми. А ми й раніш були темні і тепер нам не дають освіти... треба виступити з демонстрацією проти ганебного насильства... виступимо проти сучасної радвлади, створимо нову радвладу, де буде селянин як людина” [ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 468. – Арк.. 3].

Економічні переваги колективізації, хоч тільки і теоретично, були обґрунтовані радянським керівництвом на досить високому ґрунті, але схилити селянство на добровільне впровадження її у господарстві ствало дедалі складніше, тому керівництво КП(б) вирішує посилити ідеологічний конфронтацію у суспільстві “... вважаючи на спостереження в умовах непу ідеологічного наступу буржуазної реакції, зокрема релігійної активності непманів,- говориться в резолюції прийнятої з огляду на доповіді з місць на основі Губінспекції Укрглавліту від 22 лютого 1925 року,- необхідна посиленна і рішуча протидія цьому наступу у всіх його проявах, часто невинних зовні, і посилення гарантії остаточної перемоги пролетаріату на ідеологічному фронті” [ДАЧО. – Ф. Р-600. - Оп. 1. - Спр. 423. – Арк.. 21]. 1927 рік став роком зникнення примари про можливість суспільного консенсусу, породженого непом. Н.Бердяєв був правий, назад вже ходу не було, рух можливий тільки вперед. Неп виявив себе як найбільш тоталітарний період саме своєю примарністю, незбутністю досягнення суспільного консенсусу. Українізація надала цій примарності національних рис, хоча вже обвинувачення у націоналістських відхиленнях, у “шумськізмі” і “волобуєвщині”, повинні були позбавити цю ілюзію на існування.

Найбільш вагомий етап у формуванні ментальності селян нового типу був визначений періодом між 1923–1928 років. Події цього п'ятиріччя були за своїм змістом, як взаємообумовлені і іманентні непу, так і взаємопротилежні. Якщо політика коренізації комуністичної ідеології змусила українське суспільство відчувати динамізм доктрини і сприяла лояльності між владою Рад і селянством на початку, то на кінець цього періоду Радянська влада виявляє свою агресивність і незацікавленість у існуванні непу, як консенсусу у суспільних відносинах. Різко змінюється ставлення навіть до дітей тієї верстви села, що гальмує його остаточну колективізацію та соціалізацію. Різко

зменшується їх прийом до піонерів, комсомолу, у вузи, технікуми і т.д. “Щодо дітей куркулів,- говориться в таємному циркулярі від 1 березня 1930 р. про завдання комсомолу в галузі роботи з дітьми в зв'язку з ліквідацією куркуля як класу в умовах суцільної колективізації,- то прийом їх до піонерської організації треба негайно припинити, та додати до цього самоочищення від куркульських дітей, що провадять розкладницьку роботу, переносячи куркульські настрої до дитячих установ, та від куркульських дітей, що в практичному житті не виявили свого розриву з ідеологією свого переходу на інший бік” [ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк.. 10].

Українізація, як ідея, взагалі мала бути позитивним явищем, але позитивізм цього явища був дегуманізований самою метою пролетаризувати українців. Така тенденція виявлялась, наприклад, у змішуванні елементів релігійного та політичного, коли не тільки комсомольці, а навіть і члени партії, будучи вірними більшовиками-ленінцями, починали ходити до церкви та справляти релігійні обряди. “Виконання релігійних обрядів,- говориться у звіті Катеринославського повіткому про хворобливі явища у сільській частині комсомольської організації від жовтня місяця 1925 року,- членами комсомолу масовим явищем назвати не можна, але всеж спостерігається багато випадків відвідування комсомольцями церкви і проведення релігійних весіль” [ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк.. 21]. Кількість безграмотних на селі за українізації зменшилась, але молоде покоління почало втрачати українське, селянське, національне. Молоде покоління, як на селі, так і в місті захопилося новою ідеєю. Ця ідея давала можливість більш яскравої реалізації егоцентризму, який в традиційному селянському укладі життя стримувався обрядовістю та релігійними, православними догматами.

Поряд з українізацією полярність також виявилась і в механізації села. Вона полегшувала працю селянина, збільшувала продуктивність праці, але призводила в своїй кінцевій меті до зникнення типу традиційно-українського селянина, а за свою кінцеву мету ставила завдання колективізувати його, позбавити традиційних індивідуалістичних рис. Не треба відкидати і того адаптивного потенціалу, що містився у свідомості українського селянина,

схильного до такого сприйняття світу, доброчесності і братерського довір'я, що дозволяв певну ментальну маніпуляцію його свідомістю. Дослідники менталітету українців завжди пімічали цю рису: “Розвиток ментальності українців детермінований цілою системою факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних, що призводило до того, що національна свідомість українців породжувала ідеї любові до Бога, до природи, до жінки-матері, ідею рівності, а також ідею досягнення єдності Волі, Правди, Долі, котрі переломлюючись у особливостях його характеру, таких як емоційність, мрійливість, споглядання, утаємниченість, господарливість, економність, почуття особистої гідності, індивідуалізм, свободолюбство, котрі в свою чергу, реалізувалися в різних видах діяльності і переломлювалися в українській культурі” [Чибисова Н.Г. Черты украинской ментальности в художественной культуре Слободской Украины //Вчені записки Харківського гуманітарного інституту.- Т. 6.- :К.: Око, 2000.- С. 231].

Особливістю формування селянської ментальності періоду 1923–1929 рр. є проблема її трансформації, намагання зберегти свої особисті, національні риси, пов'язані “... з відчуттям у природі Божої всюдисущності, через природу і культ її краси він приходив до глибокої, щирої, душевної релігійності” [Апанович О. За плугом Господь іде: агро-культура українського селянства і козацтва в контексті ідей С. Подолинського та В. Вернадського.- Б.М., 1999.- С. 6], що сприяло більш пластичному світосприйняттю, яке відображалася у зовнішньому декларуванні своїх ідеологічно-політичних поглядів, пристосуванням свого буття до реалій радянського суспільства. Але внутрішній склад цієї адаптації до зовнішнього відзначався намаганням зберегти традиційне-національне і обрядове, що схияло цю адаптованість у бік побутового ритуалізму, позбавленого сакрального, теїстичного змісту. Це протиріччя зовнішньо-об'єктивного і внутрішньо-суб'єктивного призвело до виникнення явища афекту. За такого стану селянської свідомості ментальність селянина піддавалася корозії і мутації. З одного боку, така мутація призводила до гіпертрофії – все радянське майже абсолютузувалось; з іншого боку - до фрустрації особистості, коли вона відчувала себе гвинтиком у радянському суспільстві. Але сама корозія ментального

поля не була явищем абсолютним. Потенціал народного духу виявився таким, що дозволяв знаходити сили до подальшої адаптації і розвитку. Одним із проявів такого розвитку є народна творчість, народне мистецтво. 1923–1929 рр. довели, що революція об'єктивно змусила український народ пройти випробування комунізмом і показала безглуздість, марність всяких спроб реставрації старого світу.

Для селянського менталітету революційність 1929 р. мала свої наслідки. Окрім корозії ментальних покривів української нації, цей час характеризується і афектністю людської психіки. Афектною вона була тому, що, якщо в 1917 р. виходом з подібного стану було звернення людей до своєї національної самобутності і піднесення національної свідомості, то 1929 р. не давав можливості звернутися людині ні до релігійних аспектів, ні до національно-традиційних, ні до особисто-класових. “Леніністи екзальтували революційну волю і визнали світ пластичним, принадним для будь-яких змін з боку революційної меншості” [Бердяев Н. Русская идея.–М.: Эксмо–Пресс.,1999.– С. 243].

1929 р. поставив крапки над “і”, він завершив революціонізацію ментальності, що почалася в 1917 році. Еволюцією та логікою цього процесу було зникнення традиційно-національного, індивідуально-особливого в селянській ментальності і поява модерново-соціального та колективно-групового. Ці нові модернові риси не були притаманними, онтологічно визначеними, оскільки “... людське мислення у значній мірі реактивне і ситуативне, а ... глибинні психологічні основи мислительної діяльності самим неможливим чином актуалізувалися у практиці великих масштабних соціальних перетворень” [Додонов Р.А. Теория ментальност: учение в детерминантах мыслительных автоматизмов.- Запорожье: Тандем – У, 1999.- С. 4]. Вони були спочатку абстракцією в комуністичній доктрині, але згодом стали *aposteriori* революції та радянської влади. Колективне і моносоціальне в селянському середовищі були штучними утвореннями, протиріччям генезису селянської свідомості. Комунізм бачив щасливу людину тільки через призму колективу; заради цього ж колективу він був готовий позбавити щастя цю особу або групу осіб. У Радянській державі селянство було локально-активним, воно було

прив'язане до певного центру, але не цілком централізоване. Заслуга комунізму полягала в тому, що він намагався подолати цю локалізованість, але цей шлях полягає в централізації та бюрократизації всіх сторін життя.

Комуністична доктрина показала селянству свою космогонічність і позачасовість, вона вивела його на планетарний простір, але цей прорив в комунізмі тривав не довго, він був блискавичний. Селянство втратило зір в світлі цієї блискавки, і ще не встигло отямитись, як грянула колективізація. “У комунізмі є своя правда і неправда. Правда – соціальна, розкриття можливості братерства людей і народів, подолання класовості; неправда ж – у духовних основах, що призводять до процесу дегуманізації, до заперечення цінності всякої людини, до звуження людської свідомості” [Бердяев Н. Русская идея.– М.: Эксмо–Пресс.,1999. Н. Русская идея.– С. 243].

Релігія та церква, хоч і не позбавлені уваги та цькування з боку КП(б)У, все ж змогли перегрупуватися і зайняти вичікувальну, оборонну позицію. Комунізм по своїй природі антропологічний та його антропологізм дегуманізований, занадто матеріальний і індустріальний. Комуністичне суспільство не антропоцентричне, воно авторитарне. Селянство в такому суспільстві механізується не тільки зовні-інструментально, але і внутрішньо, на фоні свідомості і підсвідомого. Селянин в такому суспільстві не є творцем-деміургом, він не є Геологічним творінням, він перетворюється на механізм, на частину загального механізму, він відчужений всякому Геологізму. Ментальність селянина особлива, в ній дуже багато ірраціонального. В цьому її відмінність від ментальності інтелігента, що є занадто раціоналізована.

Народна творчість є лише культурологічним аспектом життя селянина. Естетика селянської творчості завжди була пов'язана не скільки з культурою скільки з культом. Цей культ є елементом язичницьким і позахристиянським. Комуністична доктрина як релігійне світосприйняття, вона позбавляла язичницьке начало сакрального змісту, а обрядовість вихолощувала і низводила до рівня побутової ритуальності. Але це було позитивним. Адже, якби комунізм і далі еволюціонував, то на кінець XX ст. на національному ґрунті вже не

могла б з'явитись жодна оригінальна ідея. На рівні побутової раціональності селяни України зберегли світорозуміння, ще не корозоване діалектикою комунізму і позбавлене всякого детермінізму і онтологічності. Єдине, на що штовхала така діалектика, це був "... шлях насадження комунізму за допомогою розкручення маховика репресій" [Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України.- К.: Україна., 1996.- С. 344].

ВИСНОВОКИ

Історичний процес, учасником якого на початку ХХ ст. став український народ, ознаменувався появою нового яскраво вираженого сегменту, що формаційно був спрямований на повну соціалізацію суспільства, але зазнавши деформації призвів до створення авторитарного режиму і в застиглому вигляді в історії окреслився як радянський спосіб життя. Для України, цей процес у історії, був її власною онтологією, що емпірично і трансцендентально за останні триста років, пов'язувалось з історією Росії, російської нації.

Революційні події 1917 р., були так само характерні як для Росії, так і для України. Але якщо в Росії цей процес був ініційований загальноєвропейськими процесами, то в Україні така ініціація була спричинена внутрішніми, національними тенденціями до самовизначення і намаганням отримати державну незалежність. Однаковим і для Росії і для України, трагічно-характерним було прагнення досягти мети, відповідного початку ХХ ст. фракталу історії, не еволюційним, мирним шляхом, а революційним, експансивним. Українська революція попри всі її досягнення, також призвела до деструкції ментального, культурного, морального релігійного аспектів суспільного життя, тому в своїй деструктивності, хоч вона для України і була внутрішньо-суб'єктивної направленості, Українська революція тотожна Російській революції 1917 р., що мала експансивно-зовнішню, перманентну, спрямованість.

Ця деструктивність революції 1917 р. в Росії та Україні, не могла в подальшому призвести до таких результатів, які б за тих чи інших обставин дали енергію до довготривалого розвитку народів України і Росії. Початок реформації і реалізація таких потенцій, для України прямо, відповідає впровадженню радянською владою курсу названого новою економічною політикою. Неп, стосовно еволюції селянського менталітету у двадцятих роках, відіграв роль стабілізатора, та асимілюючої, розчинюючої і дифузійної сили. Стабілізація ментального поля, українського селянства, пройшла три, послідовних стадії, які окреслюються такими соціально-культурними процесами: перша стадія – колективізм, що відбувався і пов'язувався не лише з галуззю сільського господарства та виробничими відносинами, а і тим

руйнівним і, одночасно, формативним у царині ідеології, а відтак, і менталітету, що призводило до диференціації кластерів свідомості і пов'язувалося з непом. Цій стадії відповідало намаганням КП втілити в життя завдання виховання усього суспільства в дусі пролетарської, комуністичної ідеології, завдання подолання психології дрібного власника і виховання соціалістичного перетворювача села.

Друга стадія – відповідала соціалізації усіх сфер життя та пов'язувалася з таким явищем радянського суспільства, як культурна революція. Більшовики вважали, що соціалістична культура, повинна віднайти такі методи, що допомогли б пробудити ініціативу і організацію мас у різних областях роботи. оскільки соціалістична культура, окрім свого колосального виховного значення, одночасно є і однією з форм класової боротьби.

Третя стадія – знайшла своє вираження у повній атеїзації всього суспільства, і таким чином, позбавлення селянства його традиційних ознак, в яких воно віднаходило сили для подальшого культурного і ментального опору. Основною організацією, на яку покладалася відповідальність за боротьбу з усім релігійним у побуті і житті селян, став Союз Безвірників. Він намагавсь загострити класову боротьбу на ідеологічному фронті та вимагав, щоб Союз Безбожників став дійсним засобом переведення масової агітації і пропаганди на всіх ділянках розбудови держави.

Часткова стабілізація та досягнення певного консенсусу між радянською владою і селянством було обумовлена післявоєнним громадянським перемир'ям на Україні. Нова економічна політика прискорила цей процес, зробила реально можливим нереволюційне цивілізоване культурне співіснування на території зайнятої українською нацією, двох ментальних тенденцій, спрямованих у майбутнє. Одна з таких тенденцій, була тотожною національному ментальному спрямуванню українців. Інша – денаціональна, соціальної, комуністичної спрямованості. Радянська влада на початку 20-х років ще не втратила реалізму, відчуття політичної перспективи, тому і стало можливим існування за радянських умов досить толерантного політичного курсу.

В типології та категоріальності ментального поля, у період непу, було покладено початок синтезу традиційних, національних і соціальних форм та новітніх, модернових, революційних, пролетарсько-комюотарних форм ідеологічного, доктринального взаємовпливу. На основі цього взаємовпливу виникла більш близька до сучасної психологія і свідомість селянської маси. В ці роки внутрішні ментальні процеси, в середовищі селянства, відірвалися від інертних, статичних, сталих стереотипів дореволюційної епохи і схилилися в бік нових, активних, динаміко-концентрованих, емоційно-забарвлених. Це ще не були формації, новітнього, радянського періоду, але вони вже були не схожі і на дореволюційні. За визначенням А. де Токвіля революція є предметом уваги цілого світу – скрізь вона породжує в душі народів якусь не виразну здогадку, що готуються нові часи, неясні прагнення змін та реформ та ще ні хто не підозрює того, чим вона має бути. Кооперування в економіці ініціювала, і специфічне кооперування на ментальному рівні. Ідеологічне звикання до обличчя нової, радянської, влади – було не тільки непівським, а і революційним. Розпочате ще у період громадянської війни протистояння православ'я, та і взагалі церкви і всього того, що було протилежне комуністичній доктрині, у часи непу поступається місцем саме звиканню, тобто прийняття селянським загалом більшовизму, як, хоч і не необхідновизначеної, але досить принадної для життя доктрини.

Відносна стабілізація, що прийшлася на кінець непу і була зухвало відкинута колективізацією, характеризується досягненням певного консенсусу між офіційною радянською владою, а отже і її ідейним впливом, і широкими верствами, за радянською термінологією дрібно-буржуазного українського селянства з його специфічного недореформованою ментальністю, що дозволяло розколоти селянство з середини та впливати на нього ідеологічно. Події цього періоду, були за своїм змістом, як і взаємообумовлені, іманентні новій економічній політиці, так і внутрішньо конфронтаційні. Внутрішня дисгармонія цього періоду таїться у спробі радянської влади здійснити адаптацію більшовицької доктрини на національному ґрунті, що само по собі було досяжним. Політика коренізації змусила

українське суспільство відчувати динамізм комуністичної доктрини і сприяли затвердженню лояльного ставлення українців до влади Рад.

Українізація, як ідея, взагалі мала бути позитивним явищем, але її позитивізм був дегуманізований самою метою українізації. Кількість безграмотних на селі за українізації зменшилось, але молоде покоління в процесі радянської українізації почало остаточно втрачати українську індивідуальність, особисту оригінальність. Українізація допомогла визначитися молоді, як і на селі, так і в місті, з вибором свого майбутнього. Таке майбутнє пов'язувалось, однак, з комуністичними універсальними ідеями, що виводили свідомість селянина, українця на космогонічний, вселюдський рівень, але позбавляла можливості досягнення національної соборності. Комуністичні ідеї були дійсно універсальними, але особистість в руслі цієї ідеї розчинялася в загальному, комюнотарному, і могла подолати цю загальність лише зосередившись на егоцентричному і індивідуально замкненому в особистості, що навіть більшовики називали прихованою отрутою, ворожою ідеологією, яка найчастіше ховається в особі під зовнішнім приємним виглядом.

Особливістю формування селянського менталітету у цей період характеризується наявністю проблеми трансформації, намаганням зберегти свої особисті, національні риси. Така трансформація відображалася у зовнішньому декларуванні селянських, українських, ідеологічних і політичних поглядів, пристосування свого буття до реалій радянського суспільства. Внутрішній склад цієї адаптації до зовнішнього, більшовицького, державного, визначався намаганням зберегти традиційно-національне та обрядове, що схияло цю адаптованість у бік побутового ритуалізму позбавленого сакрального, теїстичного змісту. Це протиріччя зовнішньооб'єктивного, егоцентричного, і внутрішньосуб'єктивного, індивідуального, призводило до виникнення явища афекту. За такого стану селянського менталітету свідомість селянина піддавалася корозії і швидко мутувала. Така мутація ментального поля охоплювала дві сторони – по-перше: ментальність найбільш прихильно настроєних до радянської влади гіпертрофувала – все радянське майже абсолютувалося; по-друге: ментальність селянства зазнавала

фрустрації за якої людина почувала себе гвинтиком у держаній машині. Але така корозія ментального поля, не була явищем абсолютним.

Потенціал народної духовної сили виявився однак таким, що дозволив знаходити сили для адаптації і розвитку. Радянське керівництво, попри всі перешкоди, досягло головного – на кінець непу селяни України почували себе у відносній стабільності, безпеці, захищеності від суспільних колізій. Молодь, особливо сільська, що виросла за роки революції, вже забула поміщицьке і царське гноблення. Окрім того, юнацтво, внаслідок чисто психологічних особливостей та певного легкого збудження, піддається, під впливом настрою, перелому, усіляким коливанням і шатанням, котрі можуть бути використані в політичних цілях.

Селянство виявило свою близькозорість. Відсутність інтегрального підходу до історії, нерозуміння сутності тогочасного життя, не дозволяла селянам у період непу випрацювати власну програму, що могла б протистояти більшовизму. Більшовизм у своїй соціальній спрямованості, виявив себе як дійсно гуманістичний, антропоцентричний, напрям розвитку суспільства. Будучи, хоч і агресивний у відносинах з націоналізмом, але спроможним на консенсус, суспільний договір, у державі і у своєму ф'ючерспрямуванні він проголошував своєю ставив метою задоволення всіх людських потреб. До того часу жодне політичне, доктринальне утворення, не ставило собі на меті, задоволення всіх суспільних, людських потреб. До того ж у загально-планетарному масштабі. Ця необмеженість, просторова і часова, була зваблива не тільки для селян. Серед української інтелігенції було теж досить прихильників соціалізму. Але засоби реалізації такої узагальнюючої мети були з самого початку позбавлені того гуманістичного, дійсно антропологічного складу, що декларувався на ідеологічному рівні. Тому більшовизм був приречений на тотальність, а отже потенціально на авторитаризм.

Третій етап, що визначається остаточною стабілізацією загального ментального поля, охоплює період початку колективізації. Період згортання непу пройшов під лозунгом такої остаточної. Колективізація 1928–1930 рр., і стала в кінцевому разі можливою,

завдячуючи цій остаточній стабілізації. Колективізація, як політичний, історичний факт, відбулася на кінці 20-х, але ментально, культурологічно цей процес розпочався значно раніше. Власне вся епоха непу була ментальною, культовою колективізацією. Процес цей йшов на рівні психічного сприйняття селянством пролетарської культури.

Кооперація зовні виражала собою бажання селян отримати підтвердження власного дрібнобуржуазного статусу, протилежного селянській язичницькій його сутності, бажання досягти відповідного власному менталітету рівня, на якому така буржуазність могла б впливати на загальнодержавні ідеологічні і політичні процеси. Кооперування дуже вдало було використане більшовиками для того, щоб спрямувати цю буржуазну енергію не на бажання досягти національного статусу, а на вирішення суто буржуазних проблем, досягнення високого матеріального положення. Майнової диференціації, оскільки буржуазність в принципі була тотожною комуністичній доктрині, пролетарській, соціальній монічності.

Характерною рисою цього періоду, що справила вплив на формування селянської ментальності, була його подальша атеїзація. Наслідком атеїзації було не тільки знищення, заборона релігії, а і вихолощення, втрата селянином сакрального смислу селянської праці, опосередкованої через землю її духовності, та встановлення більш передової форми буржуазності, що відчужувала селянську індивідуальність і спрямувала її ментал у комюотарне, колективне русло. Неп призвів до такої трансформації селянської ментальності, внаслідок того, що вжив більшовицької соціології вже адаптував в селянстві його соціологічні і традиційно-національні витоки. Більшовицька ідея рівності через повну соціалізацію громадян у державі, дозволяло позбутися часткової буржуазності, класової диференційності, і досягти соціальної монічності суспільства. Диктатура одного класу повинна була забезпечити стабільний, вже не революційний, розвиток і співіснування людей. Така диктатура надавала гарантії запобігання ексцесів, що мали місце у полісоціальному, капіталістичному суспільстві. Аграрність, селянськість українців, перешкоджала усвідомленню селянською

масою такої ідеї. Будучи напівбуржуазним соціальним прошарком, селянство у своїй буржуазній недовершеності тільки на самій ієрархічній вершині, своєї соціальної піраміди, могло сприйняти таку ідею.

Селянська більшість, у своїй комюотарній буржуазності, у своїй революційній схильності до соціалізму, вороже сприйняло і опиралося втіленню колективізації у реальність. Недарма її конкретними втілювачами був сільський пролетар, люмпенізований селянин. Колективізація надавала можливість реального, конкретного втручання у життя на селі, яке до того регулювалося на авторитетному, ієрархічному рівні, де основний вплив на яке мали лише багатії-куркулі його вчорашнім аутсайдерам. Знищення куркульства, як класу, було буржуазною і досить селянською ідеєю, куркульство у своїй неспроможності досягти, певної демократизації відносин із люмпенізованою більшістю і виробити власну оригінальну ідею суспільного, внутрішньоселянського договору, саме себе прирікало на знищення.

Найгіршим чинником для всього періоду реформації селянського менталітету, у часи між 1921–1930 рр., була відсутність консолідуючої ідеї, ідеї соборності українців. Більшовизм, у своєму намаганні отримати риси ідентичні релігії, надавав можливість соборності, але на штучному, не онтологічному рівні, і до того ж в його класовому, становому, соціальному вимірі. Національне соборування буде чужим ідеї комунізації, тому більшовизм, у своєму розвитку, заперечував національне, селянське і традиційне. Селянство у соціалізмі поволі зникало, перетворюючись власне на найманих робітників псевдоколективних, а по суті чисто державних господарств.

Список джерел і літератури :

1. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1998. – 192 с.
2. Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии. – М. : Ad Marginem, 1998. – 640 с.
3. Ибрагимов Д.Х. Неп и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М. : Памятники исторической мысли, 1997. – 217 с.
4. ДАВО. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 645. – Отчёты, планы, доклады о работе губернского управления сельскими домами, клубами, библиотеками, чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности (31 января 1923 – 18 декабря 1924 гг.). – 269 арк.
5. Ганжа И. Ф., Слинко И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках (Сб. Статей под ред. Данилова В. П.). – М. : Политиздат, 1963. – 224 с.
6. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 2. – Декреты, положения, постановления, инструкции и циркуляры Совнаркома, Наркомзема, Наркомпрода РСФСР и СССР по организации и руководству деятельности совхозов (14 февраля 1920 – 18 декабря 1922 гг.). – 220 арк.
7. Ульянов-Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М. : ИМЛ, 1982. – Т. 39.
8. Ульянов-Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М. : ИМЛ, 1982. – Т. 31.
9. Бруцкус Б. Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. – Петербург : Право, 1922. – 234 с.
10. История ментальностей. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. / Российская АН. – М. : Институт всеобщей истории: РГГУ, 1996. – 254 с.
11. Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. – М. : Наука, 1988. – 125 с.
12. Варга Е. В. Проблемы экономической политики при пролетарской диктатуре. – М. : Госиздат, 1925. – 147 с.
13. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М. : РОССПЭН, 2001. – 96 с.
14. Архивы Кремля: В 2-х кн. – Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – М.-Новосибирск : РОССПЭН, 1997. – 599 с.
15. Берхин И. Б. История СССР (1917–1978). – М. : Высш. шк., 1979. – 664 с.
16. ДАЖО. – Ф. Р-960. – Оп. 1. – Спр. 7. – Приказы Новоград-Волынского уездного революционного комитета, исполкома по вопросу продналога и переписка по этому вопросу (21 січня – 21 липня 1921 р.). – 357 арк.
17. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української СРС. – К. : Політвидав, 1967. – 512 с.
18. ДАЖО. – Ф. Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – Декрет РНК УСРР про учбову повинність працівників соцвиховання, постанови, циркуляри, накази, інструкції та учбові плани РНК, Наркомосу та Наркомзему УСРР, Житомирського повітревкому, відділу народів Житомирського повітревкому та повітопродкому (10 лютого – 9 травня 1921 р.). – 222 арк.
19. ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 214. – Наркомзем (18 травня – 27 грудня 1922 р.). – 116 арк.

20. Варга Е. В. Проблемы экономической политики при пролетарской диктатуре. – М. : Госиздат, 1925. – 147 с.
21. Маркс К. Капитал. – Спб. : Типография министерства путей сообщения А. Бенке, 1872. – Т. 1. – 356 с.
22. Юровский Л. Н. Денежная политика Советской Власти (1917 – 1927). – М. : Фин. издат., 1928. – 401 с.
23. Історія селянства України: В 2-х т. / Під ред. Компанійця І. І. – К. : Наукова думка, 1967. – Т.2. – 801 с.
24. ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 127. – «Село допомога» (1922 р.). – 127 арк.
25. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К. : Основи, 1996. – 240 с.
26. До історії першого періоду радянської влади на Україні: Архівні матеріали. – Х. : Пролетарий, 1927. – 68 с.
27. ЦДАВО. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 76. – Декрети, постановлення Совнаркома УСРС о введенні натурального податку, циркуляри і інструкції ЦСУ РСФСР і УСРС, звіт губстатбюро о проведенні літнього і осіннього опитувань окремих селянських господарств за 1922 – 1924 гг. (11 липня 1921 – 28 грудня 1925 гг.). – 220 арк.
28. ЦДАВО. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 76.
29. ЦДАВО – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 810. – Диференціація селянського господарства в Україні (24 травня – 26 серпня 1926 р.). – 174 арк.
30. ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 814. – Документи об итогах розвитку сільського господарства УСРС (1 січня 1926 – 1 червня 1927 рр.). – 282 арк.
31. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 2.
32. Ульянов-Лєнін В. І. Полное собрание сочинений. – Т. 31.
33. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 122. – Постановлення Совнаркома УСРС от 5 вересня 1922 г. «Об изъятии из ведения Украинского совета народного хозяйства комбинированных мукомольных предприятий» и постановление Укрэкономсовещания «О трестировании совхозов» (28 січня 1922 – 31 грудня 1923 гг.). – 246 арк.
34. Подвінський О. П. Капітали в сільському господарстві України. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 125 с.
35. Хрящева А. І. Группы и классы в крестьянстве. – 2-е изд. – М., 1926. –172 с.
36. Хрящева А. І. Группы и классы в крестьянстве.
37. Ибрагимова Д. Х. Рыночные свободы и сельский менталитет. Чего жаждал крестьянин при непе? // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – С. 299-345.
38. История ментальностей. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. / Российская АН. – М. : Институт всеобщей истории: РГГУ, 1996. – 254 с.
39. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Редактор-упорядник П. П. Бачинський. – К.,1999. – 640 с.
40. Історія України / під ред. Смоля В. А.– К. : Альтернативи, 1997. –343 с.
41. ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 73. – «Село – допомога» і «Село – техніка» (1923 г.). – 20 арк.
42. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – Х. : ВХУ,1969. – 160 с.

43. ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 241. – Декрети, накази влади з сільськогосподарської кооперації та сільського господарства (1923 р.). – 10 арк.
44. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 295. – Постановления президиума ЦК КП(б)У, Центральной Контрольной комиссии КП(б), Харьковского окрпарткома о работе совхозов, система проведения проверки выполнения решения XV съезда ВКП(б) о работе в деревне (24 января 1925 – 11 ноября 1928 рр.). – 35 арк.
45. Качинский В. М. Доклад о сельскохозяйственной кооперации // Бюлетень 2-го Всеукраїнського з'їзду комнезамів 23 лютого 1922 р. – Ч. 4. – С. 55-65.
46. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 204 с.
47. Данилов В. П., Данилова Л. В. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX в.в.). Материалы международной конференции. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 22-39.
48. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 295.
49. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2928. – Информационные бюллетни газеты «Радянське село», составленные по поступающим в редакцию письмам крестьян об их отношении к сельхозналогам, о борьбе с кулачеством и др. вопросам (10 января – 29 декабря 1929 г.). – 76 арк.
50. Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 106 с.
51. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 295.
52. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1885. – Выводы комиссий Политбюро ЦК КП(б)У по обследованию шести районов Украины. Протоколы совещания комиссии Госплана УССР, народных комиссариатов финансов и земледелия УССР о едином сельхоз налоге, тезисы, доклады, отчет Народного комиссариата земледелия УССР о состоянии сельского хозяйства и ликвидации неграмотности (5 января – 27 декабря 1924 г.). – 125 арк.
53. ДАЖО. – Ф. Р-152. – Оп. 1. – Спр. 21. – Протоколи пленумів Іванівського райвиконкому та районного з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів четвертого скликання Іванківського району Волинського округу (17.01.1926 – 22.12.1926). – 253 арк.
54. Коломойцев П. Крестьянство и революция. – М. : Л. : Госиздат, 1926. – 142 с.
55. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Том перший. 1918–1941 рр. Київ, Політвидав України. – 1976. – С. 211-262.
56. ДАЖО. – Ф. Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3.
57. ДАЖО. – Ф. Р-272. – Оп. 1. – Спр. 76. – Житомирська Окружна Комісія незаможних селян (січень – грудень 1925 р.). – 157 арк.
58. ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 101. – Документы об обследовании райисполкомов и сельсоветов в УССР (15 декабря 1923 – 16 июня 1924 гг.). – 254 арк.
59. Качинский В. М. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. – Х., 1921. – Вып. 2. – С. 15-24.
60. ДАЧО. – Ф. Р-503. – Оп. 9. – Спр. 4. – Циркуляры и инструкции Наркомзема и Наркомфина : об убытках причинённых сельскому хозяйству блокадой иностранной интервенции, о политических настроениях населения, о развитии

народного хозяйства, кооперативной торговли, о хлебозэкспорте, о изъятии излишков земли, о расхождении цен на промышленные товары и продукты сельского хозяйства, о борьбе с излишествами и роскошью в учреждениях, и другим вопросам (1 ноября 1923 – 13 июля 1925 гг.). – 289 арк.

61. ДАВО. – Ф. Р.-925. – Оп. – 8. – Сп. 46. – Доклады центру о состоянии Подольского губернского пограничного отряда войск ГПУ в Совнарком УССР о деятельности Губисполкома, о политсостоянии Подольской губернии.(1.01.-25.11.1923 р.). – 44 арк.
62. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2824. – Обзоры № 9, 16, 17, 20, 23, 27, 28 Информационного ЦК КП(б)У о политическом настроении рабочих, крестьян и красноармейцев (23 февраля – 25 октября 1928 г.). – 104 арк.
63. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2218. – Циркуляры, инструкции Центральной Контрольной Комиссии ВКП(б) и Центральной Контрольной Комиссии КП(б)У о порядке изъятия и хранения партбилетов на исключённых из членов партии, проверки сельячек, порядок привлечени к уголовной ответственности. Доклады ЦККК РКК УССР В ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства республики, применении наёмного труда, аренде земли, снабжении села машинами в 1925 – 1926 гг. – 93 арк.
64. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 604. – (12 січня – 31 серпня 1921 р.). – 158 арк.
65. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930) / Під ред.. Рибалки І. К. – К. : Наукова думка, 1968. – 608 с.
66. Бухарин Н. И. Революция и культура. Статьи и выступления 1923–1936 гг. – М. : Фонд им. Н. И. Бухарина, 1993. – 350 с.
67. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930).
68. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930).
69. Олійник В. М. Самоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті ХХ ст. – Сміла : Тясмен, 1998. – 119 с.
70. ДАЧО. – Ф. Р-503. – Оп. 9. – Спр. 4.
71. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930).
72. ЦДАВО. – Ф. 783. – Оп. 1. – Спр. 2689. – Матеріали щодо кооперування бідноти (1928 – 1929 рр.). – 13 арк.
73. ДАЧО. – Ф. Р-69. – Оп. 1. – Спр. 1. – Постановления, циркуляры СНК УССР Губокрисполкомам ; переписка с сельсоветами, религиозными общинами о взыскании с населения налогов, ремонте церквей, по раскулачиванию, об охране архивов, и другим вопросам (31 июля 1923 – 4 января 1925 гг.). – 794 арк.
74. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1921–1930).
75. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2928.
76. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2989. – Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о недостатках, имевших место при проведении хлебозаготовительной кампании (3 января – 29 ноября 1929 г.). – 251 арк.
77. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.).
78. Григор'єв К. Колгоспівське будівництво на Україні // Агитатор. – 1927. – № 5. – С. 31-40.
79. ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 814. – Документы об итогах развития сельского хозяйства УССР (1 января 1926 – 1 июня 1927 рр.). – 282 арк.

80. Україна 1929. Статистичний щорічник. – Х. : Центральна статистична управа УСРР, 1929. – 331 с.
81. Шлихтер А. Классовая борьба на селе и партия. – Х. : Пролетар, 1927. – 74 с.
82. ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр.1182. – Документы об улучшении условий труда, быта, привлечении женщин в СССР к общественно-политической деятельности (1 октября 1927 – 12 февраля 1930 гг.). – 131 арк.
83. Кульчицкий С. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.).
84. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2928.
85. Чуев Ф. И. Молотов: полудержавный властелин. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 504 с.
86. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1998. – 246 с.
87. Данилов В.П., Данилова Л.В. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 20-45.
88. ЦДАВО. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 3723. – Материалы о состоянии сельского хозяйства и итогах осенней посевной кампании 1928 года и основных изменениях в крестьянских хозяйствах 1928 года по сравнению с 1926 – 1927 годами (1928 – 1929 гг.). – 217 арк.
89. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 205. – Директивы ЦК РКП(б) о задачах совхозов. Проект резолюции 1-го Всеукраинского съезда работников земли и леса по докладу Наркомзема СССР. Доклад Укрсовхозтреста о состоянии совхозов, постановление коллегии Наркомзема СССР и резолюция Всеукраинского земельного совещания по этому докладу (март 1924 г.). – 44 арк.
90. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп.1. – Спр. 119. – Постановление Совнаркома СССР, протоколы заседаний Укргосплана, Укрэкономсовещания, наркоматов СССР и правления Укрсовхозтреста по вопросам деятельности треста и совхозов (6 октября 1922 – сентябрь 1923 гг.). – 56 арк.
91. Чуев Ф. И. Молотов: полудержавный властелин.
92. ДАЖО. – Ф. Р-326. – Оп. 2. – Спр. 52. – Протоколы крестьянских конференций Барановского, Миропольского и Новоград-Волынского районов, отчёт Любарского райисполкома о проведении конференции крестьян (12 июля 1924 – 1 сентября 1925 гг.). – 43 арк.
93. Вылцан М. А. Индивидуализм и коллективизм крестьян // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 330-340.
94. Крушинський В. А., Левенець Ю. А. Історія України. – К. : Бета, 1992. – 234 с.
95. ДАЖО. – Ф. Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – Декрет РНК УСРР про учбову повинність працівників соцвиховання, постанови, циркуляри, накази, інструкції та учбові плани РНК, Наркомосу та Наркомзему УСРР, Житомирського повітревкому, відділу народів Житомирського повітревкому та повітопродкому (10 лютого – 9 травня 1921 р.). – 222 арк.
96. ДАЖО. – Ф. Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3.
97. О середняке. Материалы для проработки основных вопросов XIV съезда ВКП. – Х. : Пролетарий, 1926. – 123 с.
98. Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках // Рідна школа. – 1993. – № 10. – С. 51-65.

99. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 40. – Директивы ЦК ВЛКСМ, проекты постановления ЦК ЛКСМУ, докладные записки о состоянии пионерорганизации, задачах комсомола в области работы среди детей в связи с ликвидацией кулачества в районах сплошной коллективизации (16 августа 1924 – 1 декабря 1930 гг.). – 45 арк.
100. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К. : Наукова думка, 1988. – 56 с.
101. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Х. : Держвидав України, 1926. – 99 с.
102. Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. – Х. – К. : Держвидав України, 1930. – 107 с.
103. Новохатько Л. Українська культура в контексті радянської національної політики 20-30 рр. // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 181-198.
104. Ульянов-Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 31.
105. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 20. – Листування з комісіями та відділами ВУЦВК, з губернськими і окружними виконкомами України з питань учбово-виховної роботи, ліквідації не писемності, охорони дитинства, забезпечення учбовими посібниками культурно-освітніх установ (27 квітня – 26 жовтня 1925 р.). – 879 арк.
106. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 12. – Спр. 129. – Информационный обзор к докладу на VI-м пленуме ЦК ВЛКСМУ и проект резолюции о работе на селе (1927 г.). – 69 арк.
107. Коцур Н., Коцур В. Українізація і освіта у 20-ті– на початку 30-х рр. ХХ ст.: Деякі методологічні та історіографічні аспекти // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С. 71-87.
108. Месерів А. Народня освіта в 1924 – 1925 рр. (матеріали до перевиборів Рад) // Агітатор. – 1926. – № 2. – С. 33-40.
109. Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 51-67.
110. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М. : Политиздат, 1989. – 232 с.
111. Поляков Ю. А. Перход к непу и советское крестьянство. – М. : Мысль, 1967. – 674 с.
112. Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки.
113. ЦДАВО. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 50. – Отзывы прессы, газета «Плуг» 1923г.. – 92 арк.
114. Корсунов И. Десять лет борьбы и строительства // Комсомолец Агитатор. – 1927. – № 9. – С. 24-30.
115. ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 1070. – Документи об обслідуванні состояния социалистического воспитания в УССР (19 января 1924 – 30 сентября 1925 гг.). – 450 арк.
116. ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 1070.

117. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 113. – Стенограми засідань Всеукраїнської наради завідуючих губвідділами політосвіти України (7 – 10 травня 1923 р.). – 730 арк.
118. Кульчицький С. Зміст радянської українізації // Історія України. – 1998. – № 19. – С. 2-9.
119. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 12. – Спр. 129.
120. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1705. – Протоколы пленумов, заседание бюро, президиумы Харьковского губкома КП(б)У. Переписка с губкомом партии о деятельности губпарторганизации, хлебозаготовительной кампании и др. (12 апреля – 31 декабря 1923 г.). – 94 арк.
121. Вопросы культурноо строительства. – Х. : Пролетарий, 1928. – 78 с.
122. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр. – К. : Видавництво АН УСРР, 1963. – 544 с.
123. Бухарин Н. И. Революция и культура.
124. Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві. – Х. : Шлях освіти, 1923. – 56 с.
125. Вопросы культурного строительства на Украине. – Х. : Пролетарий, 1928. – 45 с.
126. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Х. : Держвидав України, 1928. – 78 с.
127. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.).
128. Перчик Л. Внутрипартийные вопросы на первой всеукраинской партконференции // Агитатор. – 1926. – № 22. – С. 7-14
129. ДАЖО. – Ф. Р-902. – Оп. 1. – Спр. 43. – Протоколы заседаний районной комиссии по украинизации Советского аппарата. Сведения о состоянии украинизации (18 июля – 10 декабря 1928 г.). – 276 арк.
130. ЦДАВО. – Ф. 2833. – Оп. 1. – Спр. 25. – Листування з ЦК КПУ про українізацію та надсилку звіту за роботу (1928 р.). – 25 арк.
131. Дровозюк С. Духовне життя українського селянства, як предмет конкретного історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С. 61.
132. Бухарин Н. И. Революция и культура.
133. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию. – СПб. : Изд-й дом «ПЭТ» при участии изд-ва «Алтейя», 1996. – 199 с.
134. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. Ред. А. К. Соколов. – М. : РОССПЭН, 1997. – 267 с.
135. До історії першого періоду радянської влади на Україні: Архівні матеріали. – Х. : Пролетарий, 1927. – 168 с.
136. Авгур А. СССР уроза цивилизации. – М.-Л. : Гос-ное изд-во, 1927. – 89 с.
137. Гордон А. Г. Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировоззрения // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.). Материалы международной конференции. – М. : РОССПЭН, 1996. – 56-67.
138. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2968. – Доклады информационного отдела, отдела по работе на селе ЦК КП(б)У, окружкомов партии о недостатках при проведении коллективизации сельського хозяйства, отношению крестьян к проведению посевной кампании (5 июня – 14 декабря 1929 г.). – 29 арк.

139. Давид Е. Соціалізм та сільське господарство. – Кам'янець-Подільський : Дністер, 1920. – 67 с.
140. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К. : Видавництво АН УСРР, 1963. – 334 с.
141. ЦДАВО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 189. – Загальні статистичні дані СЗК та ОКВК (1927 – 1928 рр.). – 206 арк.
142. Верт Н. История Советского государства (1900 – 1991 рр.). – М. : Издательство Весь мир, 2001. – 456 с.
143. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр.
144. Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – 560 с.
145. ЦДАВО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 226. – Материалы о трудовом законодательстве и оплате труда работникам сельского хозяйства (11 января – 10 сентября 1924 г.). – 241 арк.
146. Орлов А. В. Процессы интернационализации советского образа жизни. – К. : Наукова думка, 1986. – 332 с.
147. Устинов А. О земле и крестьянстве: сборник статей. – М. : Труд и борьба, 1919. – 78 с.
148. Бердяев Н. Царство Божие и царство кесаря // Путь. – 1925. – № 1. – С. 22-39.
149. Через военный коммунизм к непу: Материалы для работы по лабораторно-исследовательскому методу с методическим введением / Сост. А. Дементьев. – М.; Л. : Гудок, 1926. – 134 с.
150. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А. К. Соколов. – М. : РОССПЭН, 1997. – 224 с.
151. Боротьба з націоналістичними ухилами в КП(б)У та в КПЗУ. – Х. : Пролетарий, 1927. – 78 с.